

גשר צר מעל ביצות החולה: כאמל חוסיין בצבת המאבק הלאומי בימי המנדט

מוסטפא עבאסי ואמיר גולדשטיין

מבוא

מאמר זה מבקש לבחון את פרשת חייו של כאמל חוסיין אליוסף (1900–1949), מנהיג מקומי בעמק החולה בין השנים 1918–1949, ודמות מרתקת. השפעתו הייתה מוגבלת לאזור הגליל העליון ולחלקים בגולן ובדרום לבנון. אולם פרשת חייו הייתה סוערת ומרתקת ולדמותו נועדה גם חשיבות סמלית על רקע מעורבותו במאורעות תל חי, על משמעותם המיתית. הוא ניווט את מנהיגותו ואת פעולותיו לאחר הניצחון הבריטי על האימפריה העות'מאנית. הכוחות הקולוניאליים עיצבו את התשתית המדינית והחוקית החדשה שבתוכה היה על המנהיג החדש ועול הימים לבסס את מעמדו.

הכפר ח'אלסה היה הכפר המרכזי בעמק החולה ושימש כבסיסו של שבט ע'וארנה שהתרכזו בצפון העמק. לקראת שלהי השלטון העות'מאני היה הכפר בתהליך של צמיחה שביטויה היה, בין היתר, בהקמת מסגד חדש בסמוך לנחל עין־זהב (אי־ד'הב) שזרם בלב היישוב. מ־1888 השתייך הכפר מבחינה מנהלית לוילאיאת ביירות העות'מאנית, והשוק שנערך בו משך אליו סוחרים וקונים מלבנון, מסוריה וממרחבי הגליל. הכפר והשבט הונהגו על ידי משפחת אליוסף, שהגיעה לעמק החולה מאזור צפון השומרון ככל הנראה לקראת סוף המאה השמונה־עשרה. בני שבט ע'וארנה ייבשו אלפי דונם מאדמת הביצות במטרה להגדיל את השטח החקלאי ולסייע בתהליך הקמת 12 כפרים שהקימו צפונית לאגם החולה.¹ בראש הכפר והשבט עמד בתחילת המאה העשרים שייח' חוסיין אליוסף, שבשנת 1917 נרצח בידי איש משבט ערב אלחמדון שישב באזור קרן נפתלי (אלהראוי) כנראה בשל סכסוך על זכויות מרעה. זה היה הרקע לעלייתו של בנו של השייח', כאמל,

1 מחמד בהג'ת, ומחמד רפיק אלהמימי, וילאית ביירות: אלקסם אלג'נובי, ביירות 1987, עמ' 337–340.

לדרגת המנהיג הצעיר של ח'אלסה, של שבט ע'וארנה ושל צפון עמק החולה לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה.

עד כה נדונה דמותו של כאמל חוסיין במחקרים כשחקן משנה. המחקר שהתמקד באירועי תל חי, ביוסף טרומפלדור, ביוסף נחמני איש הקרן הקיימת לישראל או באירועי 1948 בגליל, התייחס אליו בדרך אגב. אנו מבקשים להציב את דמותו במרכז הדיון, לסקור את הביוגרפיה שלו, לנתח את דרכו והחלטותיו. הנרטיב על כאמל חוסיין במקורות הישראליים ובמסמכים הבריטיים (בעיקר לפני המרד הערבי) הציג אותו באור שלילי כרוף בצע וכאינטרסנט ציני הרודה בשבטו ואינו פועל משיקולים מוסריים או לאומיים. נרטיב זה התעלם מן האפשרות שפעולתו של השייח' של ח'אלסה הייתה פרגמטית, ונבעה מניתוח רציונלי של המציאות בגליל העליון ובארץ בכלל.

הדימוי השלילי של כאמל חוסיין ושל מנהיגים מקומיים מקבילים לו חוטא לתיאור נאמן של המציאות ההיסטורית. ייתכן שהוא נובע מהסתמכות יתר על מקורות מודיעיניים ובעיקר על דו"חות הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) ועל דו"חות בריטיים מקבילים. מקורות אלה הציגו לא אחת מנהיגים ערבים מקומיים וארציים באופן שלילי וכמי שבגדו באינטרסים של בני עמם. לדוגמה, לא אחת מוצגים בהם מנהיגי הכנסת אורחים, הענקת מתנות וקבלת פנים חמה שמקובלים בקרב ראשי שבטים ומנהיגי משפחות בחברה הערבית, כסוג של מתן שוחד. המקורות הראשוניים שהיו זמינים לחוקרי התקופה מגלים פעמים רבות ראייה סובייקטיבית. לעתים מחבריהם הפכו עצמם לפוסקים בענייני נורמות ומוסר של זולתם 'רודפי הבצע', בזמן שאחדים מהם ניצלו את תפקידם לרעה ולצבירת הון ועמדות כוח והשפעה. היעדר ארכיונים ערביים מקומיים משפחתיים מקשה על החוקרים לשרטט תמונת מצב אמיתית, אולם הסתמכות על שילוב של מקורות ציוניים, ערביים ובריטיים מסייע לבנות תמונה מאוזנת יותר של אופן פעילותם של מנהיגים אלה ושל הדימוי שלהם בעיני הציבור שלא ראה בכולם רודנים רודפי בצע.

אנו מבקשים להתמקד בחייו ובפעלו של מנהיג מקומי בארץ ישראל המנדטורית. המתודה המיקרו־היסטורית שאנו נוקטים מאפשרת הקטנת שדה המחקר כדי להתחקות מקרוב אחר משתנים, מערכות יחסים ודינמיקות שקשה להבחין בהם במחקרים ברמת המקרו.² מחקרי המקרו מתמקדים בדרך הטבע באזורים המרכזיים ובמנהיגים הלאומיים, ומייחסים חשיבות פחותה לאזורי הפריפריה ולמנהיגות מקומית ואזורית. אנו מבקשים לבחון את ההיסטוריה 'מלמטה'. אנו מודעים לחסרונות ההתבוננות המיקרו־היסטורית, שעלולה להגביל עצמה לאפיוודי ולשולי, וערים לחשיבות שייבוץ הפרשה שבה אנו עוסקים בתמונה ההיסטורית הכוללת. היכרות עם התהליכים הכלליים שהתוו את מערכת היחסים בארץ בתקופת המנדט

Giovanni Levi, 'On Microhistory', in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, University Park 1992, pp. 94-98; Carlo Ginzburg, 'Microhistory, Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry*, Vol. 20, No. 1 (1993), pp. 10-35

ותנועה מתמדת של הפוקוס המחקרי בין המיקרו־היסטוריה למקרו־היסטוריה מציעות התבוננות המשלבת עיון במקרה פרטי על רקע השפעתם המעצבת של התהליכים הכלליים. תיאור 'תחנות' חייו המרכזיות של כאמל חוסיין כמנהיג מקומי בעמק החולה בתקופת המנדט מתבסס על ראייה ומאוזנת של הסיטואציה המורכבת באזור הפריפריאלי של משולש הגבולות הצפוני של המנדט הבריטי המרוחק ממרכז הלאומיות הפלסטינית. בחינה מחודשת של פעילותו של כאמל חוסיין עשויה להעניק תובנות שחורגות מהממד המיקרו־היסטורי הצר. השאלה המרכזית שאנו בודקים היא כיצד התמודד כאמל חוסיין עם המציאות המשתנה בח'אלסה ובסביבתה משלהי התקופה העות'מאנית ועד להקמתה של מדינת ישראל.

תקופה ראשונה (1918–1923): התעצבותו של הגבול המנדטורי הצפוני

כאמל חוסיין עלה לעמדת מנהיגות בגיל 17, בעקבות התנקשות בחיי אביו, ומצא עצמו בעין הסערה תוך זמן קצר.³ לאחר הרצח הוא נאלץ לעזוב את ספסל הלימודים בחיפה ולחזור לח'אלסה כדי לבסס את מנהיגותו בח'אלסה ובקרב שבטו, שבט ע'וארנה. בשנים הראשונות למנהיגותו פעל השייח⁴ הצעיר במציאות שהשתנתה לאחר שהמעצמות האירופיות שרטטו את גבולות אזורי המנדט שלהן. זמן קצר לאחר ההתנקשות באביו הצטרף כאמל חוסיין אל הנסיך פייסל שטען לכתר סוריה ופעל כנגד הצרפתים שחתרו לממש את שלטונם על סוריה ולבנון, ובכלל זה על הגליל העליון. הנסיך פייסל הציע לכאמל חוסיין מודל נוח להזדהות כמנהיג פאן ערבי שיכול ללכד בממלכתו את הקבוצות האתניות השונות, ובהן ערביי החולה. הפיכתו של הגליל העליון לזירת מאבק בין הצרפתים לערבים ולשטח הפקר שלא היה בו שלטון אפקטיבי סייעה לכאמל לבסס את מעמדו כמנהיג הכפר והשבט. בה בעת הוא עמד לפני מבחן מנהיגות. במארכס 1920 הפגיוזו הכוחות הצרפתיים את ח'אלסה, הרסו חלק מבתיה וכעבור חודשיים שרפו את הכפר. בית משפחת חוסיין נהרס וככל הנראה גם הוצא נגדו גזר דין מוות שלא בפניו. כאמל חוסיין ברח מכפרו וחודשים מספר הסתתר בין אוהלי אנשי שבטו בעמק החולה.⁵ לקראת הקיץ, לאחר קרב מייסלון המכריע ב־24 ביולי

3 קיימות שתי גרסאות לרצח חוסיין אליוסף, אביו. האחת טוענת כי נרצח בשל מזימה שרקם אחי אשתו משבט ערב עזאומה, והשנייה שהוא חוסל בידי ג'מאל פאשא, מפקד הצבא העות'מאני בשל התנגדותו לגיוס צעירים מבני השבט. אמאל אליוסף, כאמל חוסיין: זעים אלחולה ואלג'ירה (מנהיג החולה וסביבתה), ביירות 2012 (להלן: אליוסף, כאמל חוסיין), עמ' 102–105.

4 בחלק מהמקורות מוצמד לשמו של כאמל חוסיין התואר אפנדי, אבל לרוב מוקדם לשמו התואר שייח'. בין כינויו: שייח' הערבים בחולה ומנהיג (זעים) החולה. ראו מחמד חזמאווי, מולכית אלארדי פי פלסטין 1918–1948, עכו 1998, עמ' 246–247. 'אפנדי' היה לרוב תואר כבוד לעירוני, שייח' (מילולית: זקן) היה התואר המקובל למנהיג כפרי.

5 ראו הדיווחים שרוכזו בידי נקדימון רוגל (עורך), פרשת תל חי: תעודות להגנת הגליל העליון בתר"ף (1919–1920), ירושלים תשנ"ד (להלן: רוגל, פרשת תל חי), עמ' 351, 364, 366, 369, 373, 396, 464; 'בארץ ישראל', הצפירה, 8.7.1920.

1920,⁶ התבררה מפלתו של פייסל. אולם מנהיג ח'אלסה לא נכנע והוכיח את שרידותו ואת יכולתו להסתגל למציאות המשתנה באזור החולה. בדצמבר 1920 החל לבנות מחדש את ביתו בח'אלסה ולעבד את אדמתו. הוא שב להנהיג את כפרו, את שכטו ואת צפון העמק ומעמדו לא נפגע במהלך התקופה הסוערת שליוותה את ראשית מנהיגותו.⁷

כאמל חוסיין חיפש דרך לשקם את פעילותו בתנאים החדשים. בשלוש השנים הבאות התנהל מאבק מדיני עיקש על שרטוט הגבול בין שטחי המנדט הצרפתי בלבנון ובסוריה לבין שטח המנדט הבריטי בארץ ישראל. בנובמבר 1921, שנה לאחר תבוסתו של פייסל, פנה כאמל חוסיין לצרפתים, אויביו עד אז, ומחה על הניסיונות הבריטיים-יהודיים לספח את אזור החולה לארץ ישראל ולנתק את בעלי הקרקע הערבים מאדמותיהם.⁸ המכתב משקף בסיס שנוצר לשותפות אינטרסים בין השלטונות הצרפתיים לבין ערביי החולה והגליל. מטרתו של כאמל הייתה להשאיר את האזור כחלק הדרומי של המחוזות הלבנוניים, ברוח הזיקה שהתקיימה בשלהי התקופה העות'מאנית. שליחי צרפת החתימו מנהיגים בגליל העליון על עצומה שבה ביטאו את רצונם להיכלל בשטח הצרפתי. בתמורה היו הצרפתים מוכנים להפחית את הקנסות שהשיתו על הכפרים באזור בעקבות נזקי מאורעות 1920. הפרשה הזו מלמדת כי כאמל חוסיין החזיק בשלב זה באוריינטציה הצפונית-לבנונית. היא מעידה גם על יכולתו לכרות בריתות משתנות על פי ראייתו את יחסי הכוחות המשפיעים. בסופו של דבר, לאחר שנים של דיונים ומגעים, שורטט הגבול צפונית למטולה ונקבעה זיקתה המנהלית של ח'אלסה לשטח המנדט הבריטי. הפקטור המעצמתי עיצב מחדש את הגבולות הרשמיים ואת כללי המשחק שבתוכם נדרש מנהיג ח'אלסה לפעול כמנהיג כפרי החולה בשנים הבאות.

פרשה משמעותית שהטביעה חותמה עליו לשארית חייו הייתה התקרית בתל חי ב-1 במאוס 1920. מנהיג ח'אלסה ביקש לשמור על יחסי השכנות והידידות עם הנקודות היהודיות בגליל העליון והכריז: 'כגורלם – גורלנו'.⁹ הוא שירל את שכניו היהודים לפנות את יישוביהם ולהפקיד בידיו את רכושם ואת בהמתם.¹⁰ הנימוק היה רצון להגן עליהם מפני פגיעתם של השודדים, אבל המתיישבים הציונים בראשות טרומפלדור התייחסו להצעות אלה כחשדנות רבה ודחו אותן. המתיחות באזור הוחרפה והנסיבות הייחודיות שהתפתחו

6 הקרב נערך בין כוחותיו של האמיר פייסל בפיקודו של שר המלחמה הסורי יוסף אלעזמה (אשר נפל בקרב) מול הכוחות הצרפתים בפיקודו של גנרל גורו (Henri Gouraud). תבוסת הכוחות הסורים סללה את דרכם של הצרפתים לדמשק.

7 יעקב רוניק, 'מתולה', הארץ, 19.1.1921.

8 Gérard D. Houry, *Sélim Takla 1895-1945: une contribution à l'indépendance du Liban*, Paris 2004, p. 442

9 מכתב כאמל חוסיין לחיים קלוורסקי, 21.12.1919, מובא אצל, רוגל, פרשת תל חי, עמ' 112. על ביקור יהודים אצל כאמל ראו, שם, עמ' 213-214, 227.

10 רוגל, פרשת תל חי, עמ' 15. וראו שם תעודות 29 ו-61 המזכירות סוגיות אלה וכן עמ' 92, 132, 191.

בגליל העליון בראשית אביב 1920 הביאו לבסוף לאירועי תל חי, שנודנו רבות במחקר.¹¹ כאמל חוסיין ואנשיו מח'אלסה נלחמו בקרב הלא מתוכנן שהתפתח ב־1 במאוס 1920. במהלכו נהרגו שישה ממגיני תל חי ובהם יוסף טרומפלדור. מיד לאחר יום הקרב בתל חי תלה חיים מרגליות קלוורסקי את דרך פעולתו של כאמל חוסיין בחוסר ניסיונו ובפזיזותו: 'בטוח אני, שאילו היה אביו של כאמל אפנדי שייח' ח'אלסה חי איתנו כיום, היה נוהג אחרת לגמרי באיכרים שלנו, אשר אין להם סכסוך עם הערבים. אולם בנו, כאמל אפנדי, עודנו צעיר מלהנהיג שבט. אני חושש שבפזיזותו הוא יוליך את שבטו לחורבן, וחבל. אילו היה לו לנער הזה יועצים טובים, לא היו מתרחשים מאורעות הדמים של השבוע הזה'.¹² המנהיג הצעיר ביקש לאחר הקרב ליישר את ההדורים עם היהודים לקראת שיבתם לנקודות ההתיישבות הנטושות בגליל העליון, ולהוכיח כי הוא חף מפשע וכי קרב תל חי התרחש כתוצאה מאי הבנה. הוא אף הבטיח לשלם על הנזקים שנגרמו בגלל פעולתו בתקווה שבדרך זו יוכל להשיב את יחסיו עם היהודים לפסים של שלום.¹³ חוסיין היה מודע, כך נראה, לרגשות ומחשבות הנקם שעלו בקרב חלק מהיהודים שהיו מעורבים בפרשת תל חי. היו גם מי שהציעו להפוך את המחשבות לתכניות מיידיות. ח'אלסה ישבה על פרשת דרכים ויהודים שעלו צפונה עברו דרכה וחשו 'שרמנו עדיין רותח בנו על הרוגי הקדושים'.¹⁴ מרדכי יגאל, איש 'השומר', הציע 'לסיים את החשבונות עם ח'אלסה עוד השבוע'. במכתב לרחל ינאית בן־צבי תיאר את תחושתו כאשר חלף דרך הכפר בדרכו לגליל העליון וממנו: 'עין שלעבור את ח'אלסה ולא לעשות כלום צריך להיות גיבור גדול או סמרטוט גדול'. בכוח קטן יחסית אפשר, כתב, 'במצב הזה לעשות בהם מה שרוצים אך אם אנחנו נחמיץ את ההזדמנות אז נהיה סמרטוטים גמורים'.¹⁵ עם זאת, עם יישובו מחדש של כפר גלעדי הומר הרצון לנקמת דם בהחלטה על חרם חמור שיוטל על מנהיג ח'אלסה. במקביל הופנתה דרישה לשלטון הבריטי החדש להעמיד את כאמל חוסיין לדין על ההרג בתל חי – אך זו לא נענתה.¹⁶ אירוע תל חי עתיד ללוות את כאמל בשארית חייו.

תקופה שנייה (1923–1937): עד דיכוי המרד הערבי

כשהפכה השתייכותו של עמק החולה לארץ ישראל המנדטורית למציאות מוגמרת, גיבש כאמל חוסיין אוריינטציה חדשה של השתלבות בתנועה הלאומית הפלסטינית המתגבשת. מנהיג ערבי החולה הידק את קשריו עם נכבדי צפת בין היתר באמצעות נישואיו עם למיאה

11 למחקר הממצה ביותר ראו, נקדימון רוגל, תל חי: חזית בלי עורף, תל אביב 1979.
 12 מכתב חיים קלוורסקי לאמיר עאדל ארס, 7.3.1920, מובא אצל רוגל, פרשת תל חי, עמ' 317.
 13 מכתב ראובן טריפון לוועד של ראש פינה, 27.7.1920, שם, עמ' 376.
 14 דיווח גד אבגידורוב, ראשית אוגוסט 1920, שם, עמ' 378–380.
 15 מרדכי יגאל לרחל ינאית בן־צבי, ראשית אוגוסט 1920, שם, עמ' 378.
 16 ראו מכתב כפר גלעדי ותל חי לנורמן בנטוויץ, היועץ המשפטי של השלטון הבריטי, פברואר 1921, ארכיון המדינה, פ-2058/30 (להלן: א"מ).

אבראהים שרכס, בתו של משפטן ובעל אחוזות צ'רקסי מצפת,¹⁷ ולקראת סוף שנות העשרים הגביר את מעורבותו בפעילות הפוליטית. במהלך מאורעות תרפ"ט עמד בראש צעדה של כ-150 בני שבטו ברחובות צפת כאות הזדהות עם ערביי צפת.¹⁸ שלוש שנים מאוחר יותר התייצב בראש 'האגודה הכפרית'. ממרכזו בעיר צפת הפכה אגודה זו עד מהרה לגוף החזק במגזר הכפרי בנפה ופעילותה הקיפה כמה תחומים, כגון הדרכת הפלאחים וסיוע בשיווק התוצרת החקלאית.¹⁹

כאמל חוסיין לא הסתפק בפעילות כלכלית. הוא יזם, יחד עם יעקוב אלע'וסיין איש רמלה, את הקמתה של אגודת הצעירים הערבים ב-21 באוגוסט 1932, ופעל לצירוף רבים מהכפריים לאגודה. אגודת הצעירים הוקמה לאחר עריכת קונגרס הצעירים ועליית מעורבותם של הצעירים בפוליטיקה הפנים פלסטינית. אגודה זו עלתה בחשיבותה ובהשפעתה על האגודה הכפרית בשל אופיה הפוליטי המובהק. היא פעלה בתחומי החינוך, הספורט והחברה, ואילו בתחום הפוליטי התמקד המאמץ בהגברת המודעות הפוליטית בקרב תושבי האזור. מעורבותו הגוברת של כאמל חוסיין בפעילות הלאומית הפלסטינית באה לידי ביטוי במאורעות אוקטובר 1933 – פעילות שהביאה את המשטרה הבריטית להורות לו לעזוב את צפת (שם היה לו ככל הנראה מעון אצל משפחת אשתו) ולחזור לח'אלסה. התסיסה בסתיו 1933 נגד התרחבות העלייה היהודית לארץ הייתה קצרה, אך למרות הלחץ שהופעל עליו לא ריסנה אגודת הצעירים הערבים בראשותו את פעילותה הפוליטית. בניסיון למנוע הגירה יהודית לא חוקית דרך גבולות סוריה ולבנון ארגנה האגודה פעולות הסברה, שיטור וסיוע של כפריים מתנדבים.²⁰

ב-9 באפריל 1934 כינסה האגודה אסיפה שבה השתתפו מנהיגי האזור הכפרי, מוח'תארים ואנשי דת. הם דנו בעיקר בהגירה היהודית, במכירת קרקעות ובמדיניות הבריטית בארץ.²¹ חודשיים מאוחר יותר קיימה האגודה אזכרה בצפת לזכר שלושה פלסטינים שהוצאו להורג בעקבות מאורעות תרפ"ט, אף שלכאמל לא היה כל קשר ישיר למאורעות 1929 בעיר.²² כאמל חוסיין ושותפיו להנהגת האגודה הוטרדו מהדיעות על משא ומתן לרכישת הזיכיון לייבוש ביצות החולה בידי הציונים, פעולה שהייתה עלולה לדעתם לשנות מן היסוד את יחסי הכוחות בין העמים בצפון הארץ. הם קראו למנהיגות הערבית בסוריה ובלבנון לפעול

17 למיאה הייתה אשתו השנייה. אשתו הראשונה הייתה מחצביא מהמשפחה השיאהבית שאתה חי תקופה קצרה והתגרש ממנה. לקראת שנות הארבעים הוא התגרש מלמיאה והתחתן עם אישה נוצרייה בשם ג'וליית ח'ורי, עמה חי עד הירצחו.

18 Walter Sidney Shaw, *Palestine Commission on the Disturbances of August 1929*, London 1930, pp. 1022

19 'פעילות האגודה הכפרית', פלסטין, 25.10.1932; 'מפעילות האגודה הכפרית', שם, 26.7.1937.

20 תעודה 40, 29.7.1934, מסמכי משפחת עבו (שמור בידי הגברת עצמונה עבו, צפת).

21 כינוס של מנהיגי נפת צפת הערבים, מוח'תארים, אנשי דת ונציגים אחרים, 9.4.1934, א"מ, תיק פ/3405/986.

22 'אזכרה לרוצחי אב', דבר, 17.6.1934.

למניעת מכירתן של אדמות עמק החולה לחברה להכשרת היישוב. ימים ספורים לפני שקיבלה החברה רשמית את הזיכיון התקיימה אסיפה גדולה נוספת בח'אלסה ובה נטלו חלק משלחות צעירים ערבים לא רק מצפת הסמוכה אלא גם מטול כרם, משכם ומיפו. כאמל חוסיין אירח את הדור הצעיר של התנועה הלאומית הפלסטינית במאמץ אחרון להשפיע על החלטת הממשל הבריטי לאשר את העברת הזיכיון לירדים יהודיות ולהכריע בכך את עתידו של עמק החולה.²³ הוא נטל חלק במאבק גם בשבועות הראשונים שלאחר מכירת הזיכיון.²⁴ בני שבט ע'וארנה בראשותו טענו כי הם פעלו לייבוש למעלה מ-15,000 דונם מביצות החולה והתנגדו להסדר שמתעלם ממאמציהם, ממשאביהם שהושקעו בפעולות לאורך השנים שקדמו למכירת הזיכיון ומהאינטרסים שלהם.

עד אמצע שנות השלושים היה יחסם של הבריטים לכאמל חוסיין מסויג וביקורתי. הוא נתפס כמנהיג מקומי תאב כוח, העוסק בהברחות ושעל המושלים וקציני המשטרה הבריטים לקצץ בכוחו במידת האפשר.²⁵ עד 1934 הם דחו בתקיפות את הבקשות להקים בכפר ח'אלסה, שנחשב יישוב נידח ולא מפותח, מועצה מקומית. ב-1929 קבע לואיס אנדרוס, קצין מנהלה בריטי בצפון הארץ, כי רק כחמישה אחוזים מתושבי הכפר יודעים קרוא וכתוב, וסיכם: 'לעניות דעתי אנשי ח'אלסה עדיין אינם מתאימים לממשל עצמי מקומי'.²⁶ ג'ון פאראדי, מפקד המשטרה בצפת, דיווח כי השוק של ח'אלסה שזכה לתיאורים מפליגים הוא בסך הכול 'בעל מופע עלוב ביותר'.²⁷ חמש שנים מאוחר יותר, בקיץ 1934, בלם הנציב העליון שוב לחצים להקים מועצה מקומית בח'אלסה. הדיווח ממחוז חיפה טען כי רוב גדול של תושבי ח'אלסה, שמנתה אז, על פי הנתונים המנדטוריים, 1,369 תושבים, הם 'ערבים דרי ביצה [...] המתגוררים בבקתות סוף או באוהלים בדואיים. כמעט כולם אנלפבתיים ובורים'. החברה במרכז הכפרי של שבט ע'וארנה תוארה כהיררכית וכנצלנית. יש משפחות בכפר בעלות חינוך ואינטליגנציה טובים יותר, ה'רגילות ככל הנראה זה דורות, לראות ברוב תושבי הכפר ח'אלסה והכפרים הסובבים אותו את נתיניהם או עבדיהם'. בה בעת פסק הדיווח הבריטי כי 'לכפריים חסרים האינטליגנציה והכוח להתנגד לעריצות הקטנונית שבתוכה הם מתקיימים'.²⁸

הדו"חות הבריטיים שהביאו לדחיית הבקשה להקים בח'אלסה מועצה מקומית הדגישו את אופיו המפוקפק של כאמל. הוא תואר בהם כאיש צעיר ששאב את השפעתו מהמוניטין של אביו, אולם 'בזבו את מרב כספו על שתייה ונשים והוא מצוי כעת בחובות כבדים'.

23 'בסביבת חולה', דבר, 11.11.1934. אדמות החולה הערבי, מאת ראוף חג'אזי, ראש סניף אגודת הצעירים הערבים בנפת צפת, ליושב ראש הכללי של אגודת הצעירים הערבים בארץ, 30.5.1935, מסמכי משפחת עבו. כינוס כללי לחקלאים ובעלי הקרקעות הערביות בעמק החולה, אלדפאע, 11.10.1934.

24 'מסביב לענין החולה', דבר, 6.1.1935.

25 מכתב לואיס אנדרוס למושל מחוז חיפה, 29.4.1929, א"מ, מ-7/207.

26 שם.

27 שם.

28 מכתב מושל המחוז לנציב העליון, 29.6.1934; מכתב המזכיר הראשי למושל המחוז, 25.7.1934, שם.

מנהיג ח'אלסה 'נוקט את כל האמצעים במסגרת סמכותו לסחוט כספים מהכפריים הבורים של אזור ח'אלסה', 'מקדיש את מירב זמנו למאמציו להפוך למנהיג פוליטי', אך 'כמעט ואינו מקדיש תשומת לב להתפתחות אדמותיו'. שאיפתו של כאמל חוסיין להקים מועצה מקומית נועדה, לטענת הבריטים, להעניק לו 'סנקציות חוקיות לצורך שליטתו בכפריי ח'אלסה' ובכפרי האזור, בין היתר באמצעות קבלת גושפנקא רשמית לשליטתם בשוק של ח'אלסה: 'קיימת כל סיבה להניח שבכוח שיושג ייעשה שימוש נגד האינטרסים של מרבית כפריי החולה'.²⁹ הנרטיבים הבריטיים והישראליים המתארים את דמותו של כאמל חוסיין דומים למדי, ונראה כי הם הזינו זה את זה. היה להם על מה להתבסס בניתוח המציאות בח'אלסה ודפוסי מנהיגותו של חסין, אך בה בעת הם היו רוויים באוריינטליזם ובניסיון להכתים ולמזער את דמותו.³⁰ ההוצאות של כאמל אכן היו גדולות, אך אחוז ניכר מהן היה על הכנסת אורחים ופקידי ממשלה ועל תרומות שונות. מנהיג ח'אלסה התגרש פעמיים, אולם מעולם לא חי עם יותר מאישה אחת. הממשל הבריטי האזרחי הדגיש במסמכים שבהם נשללה הקמת מועצה מקומית בח'אלסה, את תפקידו כמגן הכפר והשבט כולו מפני העושק ההולך וגדל של המנהיגות השבטית של אזור החולה. על פי התכתובת הבריטית והעיתונות העברית כאמל לא פעל ממוטיבציה לאומית-פלסטינית. בעיתון דבר התפרסם כי המאבק נגד מכירת הזיכיון היה קשור בקשרים שקיים מנהיג ח'אלסה עם בעלי הזיכיון מלבנון ובכספים שקיבל מהם. בתמורה לכספים שהעבירה לו משפחת סלאם מביירות דאג כאמל שכפריי החולה לא יפריעו למהלכיהם של בעלי האדמות ובעת הצורך אף התסיס את השטח, אולי במטרה להעלות את מחיר הקרקע.³¹

באמצע שנות השלושים החל כאמל לשקול מחדש את מצבו ביחסי הכוחות המתהווים בצפון עמק החולה במשולש הבריטי-פלסטיני-ציוני. בצעד לא צפוי הוא התפטר מראשות אגודת הצעירים הערבים ב־28 במאי 1935 ולא נטל חלק בפעילות נגד מכירת הקרקעות לציונים.³² עם פרוץ המרי הערבי באביב 1936, חידש כאמל לכמה חודשים את פעילותו הלאומית כחלק מהמגמה האנטי-בריטית שהתעצמה בקרב הפלסטינים ומהשיח שנתלווה לה. הוא נטל חלק בולט בכינוס שנערך במסגד הגדול שבצפת ב־13 במאי 1936, בעקבות השביתה הכללית של הערבים.³³ בתגובה על מעורבותו בתסיסה האנטי-בריטית נשלח השייח' של ח'אלסה במאי 1936 על ידי בית המשפט לגלות זמנית קצרה בטבריה בהשגחת המשטרה.³⁴

29 שם.

30 על הממד האוריינטליסטי של תיאורי המנהיגות הפלסטינית ועל תפקידה בהצגתם כנחותים ונחשלים: רשיד ח'אלדי, *כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה*, ירושלים 2010 (להלן: ח'אלדי, *כלוב הברזל*), עמ' 51.

31 'סביב זכיון החולה', דבר, 30.1.1935.

32 'אסיפת ה"מצילים" בחאלסה', דואר היום, 23.9.1935.

33 'כינוס כפרי גדול במסגד היונסי בצפת', א־דפאע, 14.5.1936.

34 'More Agitators Under Restraint', *Palestine Post*, 25.5.1936

לאחר שובו לעמק החולה הוא הוסיף לקדם את מטרת התנועה הלאומית הפלסטינית,³⁵ גם בהפוגה במרד בעת פעילותה של ועדת פיל. טרם פרסום תכנית החלוקה התלווה כאמל לחאג' אמין אלחוסייני בעת ביקורו בדמשק. השתתפותו במשלחת המופתי לסוריה היא הפעולה המדווחת האחרונה שעשה בתיאום עם הנהגת התנועה הלאומית הפלסטינית.³⁶

תקופה שלישית (1937–1947): התפנית בפעילותו של כאמל חוסיין

במחצית השנייה של 1937 שינה כאמל חוסיין את האוריינטציה שלו. הוא הצטרף לשורות האופוזיציה הפלסטינית וכתר ברית עם השלטונות הבריטיים מזה ועם היישוב היהודי מזה. היו לו גם יחסים טובים מאוד עם עבדאללה, אמיר עבר הירדן. מה גרם לו להעביר את תמיכתו מהזרם המרכזי ובעל האחיזה הפוליטית בתנועה הלאומית הפלסטינית לאופוזיציה? נראה שכמה גורמים הביאו להכרעה זו.

הגורם הראשון היה חששו ההולך וגובר מהתערערות מעמדו כשליט כפרי החולה. למרד הערבי היה ממד כלכלי-חברתי-מעמדי מובהק. מורדים רבים באו מן הכפרים הפלסטינים וביקשו לנצל את המרד גם לשינוי הסדר החברתי המסורתי. באזורים שונים בארץ התמרדרו הכפריים נגד בעלי האדמות או האוחזים בשררה. נראה שבעמק החולה החלה תסיסה בקרב אחדים ממנהיגי הכפריים שקיוו להצליח, בחסות המסרים הלאומניים, לשפר את מעמדם על חשבון סמכותו של כאמל, שנתפס כמנצל וכרודה. האפנדי של ח'אלסה הרגיש את הפוטנציאל המהפכני של המרד בחברה הערבית פנימה וחשש מפני הדינמיקה שראשיתה במאבק אנטי-בריטי וסופה עלול להקנות למורדים עוצמה פוליטית שתכרסם במחוז המעין פיארדלי שבו שלט.³⁷

הגורם השני היה קשור בהבנתו הריאלית את יחסי הכוחות בתוך המשולש הארצישראלי בכלל ובגליל העליון בפרט. השנים 1934–1939 היו שנות מבחן ליכולתן של התנועה הציונית מזה והתנועה הלאומית הפלסטינית מזה להוכיח את כושר הארגון והיוזמה שלהן באזור הספר של הגליל המזרחי. יחסי הכוחות השתנו באזורו בהדרגה.

שינוי משמעותי באזור השפעתו של כאמל חוסיין החל ב-1935. בשליש הראשון של המאה העשרים לא חלה התקדמות משמעותית בהיקף הקרקעות שעמדו לרשות המוסדות היהודיים בעמק החולה. עד אמצע שנות השלושים הוקמו היישובים על אדמות שנרכשו בכספו של הברון רוטשילד בסוף המאה התשע-עשרה. רכישת הזיכיון על ייבוש החולה בשלהי שנת 1934 הייתה קו פרשת מים בתולדות עמק החולה והביאה לתנופה מחודשת של התיישבות יהודית בגליל העליון החל בסוף שנות השלושים. יוסף נחמני מונה לנציג

35 'The Palestine Police Force Annual Administration Report', *The National Archives* (NA להלן): CO814.9/1936, pp. 55-56

36 'Mufti Pays Visit to Arab Nationalists', *Palestine Post*, 24.6.1937

37 יואב רגב, 'הידיד' בארץ האש: צ'רלס אורד וינגייט ואנשי 'פלוגות הלילה המיוחדות', נתניה 2010, עמ' 205–207; אליוסף, כאמל חוסיין, עמ' 126–127.

הקרן הקיימת באזור והוטלה עליו מלאכת רכישת הקרקעות ויצירת התשתית להקמת המפעל ההתיישבותי המתוכנן. ב-1935 הוא עסק בעיקר בהכנות; כעבור שנה החל למלא תפקיד מעשי בקניית אדמות בצפון הארץ.

תהליך נוסף שהביא להגברת העניין הציוני בצפון עמק החולה היה קשור בחשש ההולך וגובר של ההנהגה הציונית מאי הכללת הגליל בשטח המדינה היהודית כשקום. ועדת פיל הכריעה שהגליל העליון ועמק החולה יהיו חלק מהמדינה היהודית למרות הרוב הערבי המוצק בקרב אוכלוסיית האזור. עם זאת, שאלת שרטוט הגבולות בתכנית החלוקה של הארץ בין שני העמים כמתווה הצפוי למבוי הסתום שאליו גלש המנדט הבריטי הביאה את המנהיגות הציונית להאיץ את מהלכי ההתיישבות באצבע הגליל. עמק החולה הוגדר כאחד מאזורי העדיפות לרכישת קרקעות ולהתיישבות, כיוון ש'במקרה של חלוקה צפויה סכנה לפינת הגליל העליון שלנו', כדברי משה שרתוק.³⁸ בשלב זה נמצאו צפונית ליסוד המעלה שני יישובים יהודיים בלבד: מטולה וכפר גלעדי. פעילותה של ועדת וודהד בשנת 1938 הגבירה את החשש בקרב המנהיגות הציונית מפני הכרעה בריטית למסור את האזור הצפוני של שטח המנדט לידי אוכלוסיית הרוב הערבית שהתגוררה בו. המשמעות האופרטיבית של תחושת הדחיפות ההתיישבותית בספר, שהתעצמה בקרב ההנהגה הציונית, עמדה ביסוד ייפוי הכוח הנרחב שניתן ליוסף נחמני בעמק החולה.³⁹ נחמני הניח בפעילותו את התשתית לתנופת ההתיישבות שהחלה ב-1939.

העליות על הקרקע באזור זה בתחילת מאי 1939 לדין ולדפנה ביטאו את יכולתו של היישוב היהודי להגדיר מטרות ריאליות ולממש אותן. הקמתם של קיבוצי דן ודפנה לוו על ידי היישוב היהודי כולו. אם החלוצים היהודים שהגיעו לספר הצפוני יכלו לחוש כי הם נציגיה של תנועה רחבה, נדמה שמצבם של ערביי החולה היה כמעט תמונת ראי לתחושה זו. התנועה הלאומית הפלסטינית התקשתה, בוודאי בשלב זה של התפוררות הנהגתה בעקבות הדיכוי הבריטי הקשה של המרד הערבי, להעניק לכפרים בעמק החולה תמיכה כספית, ארגונית ואפילו לחזק תודעתית את זיקתם ההדדית. יאיר זלטנרייך הצביע על כך שלא רק בעלי הקרקעות (שרכים מהם היו לבנונים וסורים) לא היו מחויבים לאינטרס הלאומי הפלסטיני, אלא שגם המרכז המדיני לאומי הסתפק ברטוריקה בתחום זה אך לא העניק להם כלים או מענה שיכול היה לשמש משקל נגד למאמץ הציוני הנחוש באזור.⁴⁰ נראה שהפער הזה חיזק את בחירתו של כאמל חוסיין (ושל מוח'תארים אחדים באזור) לפעול בשיתוף פעולה עם המהלך הציוני. תחושת החיים בשולי הארץ והניכור שחש לאליטה הערבית שהרבתה במלל אך התקשתה במעש, הצטרפו לאינטרס החומרי שהובטח לו בתמורה לסיוע שיטתי למהלכיו של נחמני בשם הקרן הקיימת. כאמל חוסיין נלווה לא אחת ליוסף נחמני

38 דברים במרכז מפא"י, 7.6.1937, בתוך: משה שרת, יומן מדיני, תל אביב 1971, כרך ב, עמ' 173.

39 יוסף ויץ (עורך), יוסף נחמני איש הגליל, רמת גן 1969 (להלן: ויץ, יוסף נחמני), עמ' 168.

40 יאיר זלטנרייך, 'מכירת אדמות אצבע הגליל בתקופת המנדט: הזווית הערבית במסמכי שלטונות המנדט הצרפתי בסוריה ובלבנון', אופקים בגיאוגרפיה, מס' 68-69 (תשס"ח), עמ' 53.

בשעת המשא ומתן על רכישת קרקעות בעמק החולה. השניים רכבו זה לצד זה על סוסותיהן בשבילי הגליל העליון. תפקידו התעצם עקב החקיקה הבריטית שחתרה לבצר את זכויות האריסים ולמנוע את נישולם ממקור לחמם עם רכישת הקרקעות בידי הגופים הציוניים. הוא נדרש לפעול בתבונה, באופן שיאפשר לו להביא לסיום מהלכים של רכישת קרקע מבלי לעורר הסלמה בתגובת האריסים ובו בזמן לשמור על מעמדו כמנהיג כפריי העמק. כאמל חוסיין הותיר אחריו מסמכים מעטים שנשמרו באופן מקרי מפני שבית המשפחה ובתי המוסדות בח'אלסה נפגעו במלחמת העצמאות. ניתוח הסיבות שהביאו אותו לעבור משורות המרד הערבי ולהתקרב באופן משמעותי לשלטון הבריטי ובמידה מסוימת לתנועה הציונית יכול, לכן, להתבסס על השערות. נראה שהפעלתנות הציונית בתחום הקרקעות וההתיישבות בצפון עמק החולה תרמה למסקנתו כי הרווח שיפיקו הוא ושכטו משיתוף פעולה עם היישוב היהודי יהיה גדול מהחרפת הסכסוך על רקע לאומי. הוא עקב אחר התהליכים שהמחישו כיצד התנועה הלאומית הערבית בעלת האמצעים הדלים והיכולת המוגבלת, בין היתר מפני ששלטון המנדט שלא הכיר בה כמייצגת האוכלוסייה הערבית, מתקשה להציע לכפריי החולה תשתיות ותמיכה באזור הספר. בה בעת סימנה התנועה הציונית את הספר כמקום להגשמה חלוצית והעניקה תמיכה ממשית וסמלית ליהודים שבחרו לעבור וליישב אותו. היהודים שבאו להקים יישובים חדשים בעמק החולה חשו כי הם שליחי האומה. בניגוד לכך הזהות הלאומית בקרב כפרי החולה המגוונים בהשקפותיהם הדתיות ובעלי הזיקה המסורתית ללבנון ולסוריה נותרה מטושטשת. תפקיד חשוב בתהליך הזה היה לקרע בין הכפריים לעירוניים מצפת. למעשה נוצרה באזור קואליציה של בדואים וכפריים שהתבססה על השותפות המתחדשת בין כאמל חוסיין לאמיר פאעור, מנהיג שבט ערב אלפדל, גדול שבטי הגולן. פאעור חלש על שטחים גם במזרח עמק החולה, שם היו לו אדמות בכפרים מספר, במיוחד בבניאס ובה'צאץ, ובדומה לכאמל הוא נטה לנשאישיים, מנהיגי האופוזיציה הפלסטינית. הזיקה הקלושה של האוכלוסיות המגוונות מבחינה חברתית באזור הצפוני לתנועה הלאומית הפלסטינית הצטרפה להבנה שלמרות נסיגה חלקית של בריטניה ממחויבותה לציונות ברמת המקרו – בגליל העליון יקבע בעל המאה הציוני בסיוע הבריטי, ולא התנועה הלאומית הפלסטינית, שהתקשתה לממש את שאיפותיה במהלך המרד הערבי.

בעקבות הפניית העורף של כאמל חוסיין למרד ולתומכיו הכריזה עליו מפקדת המרד כמשתף פעולה עם הבריטים והטילה עליו גזר דין מוות. מנהיג ח'אלסה הצליח להשיג חנינה ממפקדת המרד בדמשק, בתנאי שיחזור בו משיתוף הפעולה עם אויבי המרד, ונדרש לעזוב את ח'אלסה ואת עמק החולה. הובהר לו כי אין בידי המפקדה לערום לכך שפעילי המרד לא ינסו להתנקש בחייו.⁴¹ בשל הלחץ הגובר והאימים על חייו הוא נאלץ לעבור

41 הלל כהן, צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשירות הציונות, 1917–1948. מודיעין, מדיניות, התיישבות, התנקשויות, ירושלים 2004 (להלן: כהן, צבא הצללים), עמ' 155–157.

ללבנון לחודשים מספר, אך החלטתו להצטרף למחנה שוללי המרד, שחיפשו אחר פתרון פרגמטי שיתבסס על פשרה בין הפלסטינים, הבריטים והציונים, הייתה נחושה. הוא שב לארץ ונטל חלק באסיפת רבת משתתפים של האופוזיציה, שהתכנסה ב־18 בדצמבר 1938 בכפר יטא שלייד חברון. הנאספים החליטו להיאבק נגד הטרור בכל האמצעים שבידיהם.⁴² השלטונות הבריטיים אפשרו לו לגייס ארבעים חמושים, במטרה לסייע לו לשקם את מעמדו ואת מנהיגותו בעמק החולה הצפוני, לרתום את הכפריים לצד האופוזיציה הפלסטינית ולרכא כל ניסיון להבעיר מחדש את אש המרד בצפון הארץ. במקביל הועברה מחלקת עין חרוד של פלוגות הלילה המיוחדות בפיקודו של האמפרי אדגר ניקולסון ברדין, לעמק החולה, במטרה 'לטהר' את האזור מהמורדים ולסייע לכאמל לבסס את סמכותו מחדש.⁴³ בינואר 1939 הועלתה לתל חי מחלקה אחרת של פלוגות הלילה המיוחדות בפיקודו של נוח סונין, קצין הקישור של הסוכנות היהודית בפלוגותיו של וינגייט, ועל פי הדיווחים חזרה הרגיעה לח'אלסה ולאזורה. התייצבותו של כאמל לצדה של האופוזיציה הנשאיבית וכשותף מובהק של הבריטים הייתה כעת כבר גלויה ומוצהרת. כשיצאה משלחת מטעם מפלגת ההגנה הלאומית הנשאיבית לביקור בסוריה ולבנון ולוועידה ערבית שהתקיימה בדמשק, נטל בה כאמל חלק פעיל.⁴⁴ ברו"חות דו שבועיים של מושל מחוז הצפון הבריטי מופיעות עדויות לא מעטות על יחסיו הטובים עם השלטונות.⁴⁵ כאמל חוסיין הרחיק את תושבי ח'אלסה ובני שבטו מתומכי המרד.⁴⁶ שירות הידיעות של ה'הגנה' תיאר זאת: 'המרד והמורדים לא הגיעו לכפר זה, משום שיש בו תחנת משטרה גדולה, ומשום שהכפר עצמו עם מנהיגו התנגד בפועל למרד. על כן לא נהרג איש מבני הכפר, לא נידון איש למוות, ולא למאסר. לא הוחרם נשק'.⁴⁷

הברית בין כאמל חוסיין לבריטניה והיישוב היהודי במבחן מלחמת העולם השנייה

פרוץ מלחמת העולם השנייה עורר חוסר ודאות ודאגה גדולה בשאלת היכולת לשמור על מרקם היחסים העדין והחיובי בעמק החולה הצפוני. הגליל העליון הפך באחת לחזית פוטנציאלית נגד סוריה ולבנון, שהפכו לבסיסי אויב של ממשלת וישי לאחר כיבוש צרפת בידי הנאצים. בעיתונות הופיעו דיווחים על ביקורים של אישים בכירים מארצות ערב

-
- 42 יובל ארנון אוחנה, פלאחים במרד הערבי 1936-1939, תל אביב 1978, עמ' 151.
- 43 שלומי שטרית, פלגות הלילה המיוחדות (SNS) מאפייניה: במרד הערבי של היחידה ותורת הלחימה שלה במבחן הפעילות, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בר אילן תשע"ג, עמ' 74.
- 44 'הנשאיבים למסע תעמולה בסוריה', הצופה, 17.8.1939. וראו גם הדיווח על ביקור מפקדת מחוז הצפון בח'אלסה, *Palestine Post*, 3.7.1939, 'social and Personal'.
- 45 Fortnightly Administrative Report, Galilee and Acre District, 17.1.1939, NA, CO733/398/10, pp.3-4
- 46 רו"ח הלל לנדסמן לר' זסלני, ארכיון בן גוריון, תכ"כ, 3.8.1939 (להלן: אב"ג).
- 47 אלח'אלסה, ארכיון תולדות ה'הגנה' (להלן: את"ה), תיק מס' 226/105, סתיו 1943, עמ' 4.

בבית השייח' בח'אלסה.⁴⁸ נחמני ביקר בכפר וכתב ביומנו: 'השכם נסעתי לח'אלסה. שם נפגשתי עם הרבה ערבים מסוריה ולבנון ומהארץ. הערבים מרוגשים מאוד וכל מיני שמועות נפוצו ביניהם בקשר עם ניצחונות הגרמנים'.⁴⁹ השאלה עד כמה אמיצה תהיה הברית החדשה יחסית בין הבריטים, הציונים וכאמל חוסיין, התחדדה בתקופה זו. נחמני התייחס לכאמל חוסיין, בעיקר בתקופה זו, בחשדנות רבה. ביומנו אפשר למצוא ביטויים לא מעטים לתחושה שכאמל אינו נאמן: 'הוא כפוי טובה ויעשה לנו צרות רבות, לכן יש לעשות הכל לניצול עזרתו לפינוי קרקע, להרבות ביישובים ולהתחזק עד כמה שאפשר, כדי שפגיעתו בעתיד לא תזיק לנו. עד אותו הזמן יש ללכת אתו בזהירות'.⁵⁰ בהזדמנות אחרת ציין את חששו 'שכאמיל עלול להיות לנו מסוכן ועלול כל פעם להחליף את עורו [...] הודות לכספנו התחזקה השפעתו'.⁵¹ הפרשנות השלילית של נחמני למגמותיו של בעל בריתו הערבי, על מאפייניה האוריינטליסטים והמזולזלים לא אחת, לא עלתה בקנה אחד עם הדברים ששמע ממנו וציטט ביומנו: 'ומה עם היהודים? שאלתי. "עם היהודים נמצא דרך של פשרה", ענני'.⁵²

באביב 1941 הפך עמק החולה לשטח מבודד ומנותק. המעבר מראש פינה צפונה הותנה באישור המשטרה הבריטית. החזית התלקחה ביוני ועמה הדאגה שהמציאות של חורף 1920 תשוב לעמק החולה. בניגוד לחששות ולחרדות היה פרק זמן זה שבין קיץ 1940 לסתיו 1941 לימי שיא של שיתוף הפעולה בין מנהיג ח'אלסה לבריטים. כאמל חוסיין חשש מהתחזקות מחודשת של המורדים הפלסטינים ותומכיהם ובחר לחזק את הברית עם הבריטים והיהודים על אף חולשתם המסתמנת.⁵³ בחודש אפריל 1941 ערך קבלת פנים רבת משתתפים לקצינים הבריטים שחנו בקרבת הגבול במסגרת ההכנות לפלישה האמורה. הוא ואחיו מחמוד הביעו את עמדתם האיתנה יחד עם שבטם וכל אוכלוסיית החולה לצד בריטניה הגדולה וצבאה.⁵⁴ בדבריו הוכיח את נחישותו ללכת נגד הזרם בתנועה הלאומית הערבית, כינה את בריטניה 'מגינת החירות' ושימש מורה דרך לכוחות האוסטרליים ואף לפלמ"ח, בעת שתקפו בסוריה. עם ירידת המתח בצפון הארץ נדמה היה שהיחסים במשולש הבריטי-ערבי-יהודי בגליל העליון היה הדוק וחס מתמיד.⁵⁵ ואכן, עדויות של מתיישבי הקיבוצים בגליל העליון בתחילת

48 'חיפה', דבר, 30.4.1941. האורחים היו מנהיגים רמי דרג מעיראק בה גברה התסיסה האנטי-בריטית.
 49 יומן יוסף נחמני, ארכיון בית השומר, 22.4.1941 (להלן: יומן נחמני).
 50 שם, 9.7.1940.
 51 ויץ, יוסף נחמני, עמ' 190.
 52 שם, עמ' 191 (13.4.1941).
 53 על פגישה שבה נטל כאמל חלק, שעסקה בניסוח הסכם עם הסוכנות היהודית באוגוסט 1940, ראו: כהן, **צבא הצללים**, עמ' 184-185.
 54 'אום כאמל ביי חוסיין מנהיג החולה וקבלת הפנים לקציני הצבא הבריטי ולמתנדבים הערבים', **פלסטין**, 3.4.1941.
 55 ראו לדוגמה עדותו של נחמני על ארוחת צהריים משותפת עם צ'מפיון נציב המחוז, סגנו פירי גורדון ואישים נוספים אצל כאמל בח'אלסה, יומן נחמני, 2.9.1941.

שנות הארבעים ומקורות ארכיוניים משנות המלחמה מלמדים על זיקה הדוקה ויחסי שכנות טובים בין כאמל חוסיין וכפריי החולה לבין החלוצים היהודים בעמק החולה.⁵⁶ על רקע העובדה שבשנים אלה הואצה ההתיישבות היהודית באזור וחלק מארסי החולה נאלצו להתפנות מאדמתם, בולט ייחודה של השלווה היחסית בצפון הארץ. בנקודות ההתיישבות היהודיות הוקמו ועדות לשכנות טובה ומשה אליוביץ, איש כפר גלעדי, מונה בידי הסוכנות היהודית להדרכת המתיישבים החדשים לשמירה על מערכת היחסים הטובה בעמק. נדמה היה כי פרשת תל חי לא העיקה על שיפור היחסים.⁵⁷

ככל שנגרעה החזית הצפונית, כך נדמה היה שבחירתו של כאמל חוסיין לכרות ברית עם הבריטים נשאה פרי. השלטונות המנדטוריים גמלו למנהיג המקומי על הסיוע הגלוי שהושיט להם בימי הדאגה מפני פלישה מצפון וייתכן שאף ביקשו להבטיח את המשך נאמנותו באמצעות פעולותיהם. החל ב־1942 הוגברו בעמק החולה מאמצי השלטון המנדטורי לקדם את האזור המרוחק והנחשל ולהוסיף נדבכים לתהליך המודרניזציה שלו כה ייחלו תושביו. הגברת הייצור החקלאי הייתה צורך בריטי בארץ בתקופת מלחמת העולם. לכן התחום המרכזי שבו דאג השלטון הבריטי להשקיע בח'אלסה ובסביבתה היה החקלאות.⁵⁸ הוקמה ועדה לקידום הייצור החקלאי בעמק החולה שבה נטלו חלק במשותף בריטים, ערבים ויהודים.⁵⁹ בעמק הוקם סניף של המחלקה המנדטורית לחקלאות, הוענקו הלוואות ממשלתיות לחלק מהכפרים במטרה לקדם פיתוח, נרכשו שני טרקטורים ראשונים עבור ערביי האזור והממשלה סיפקה זרעים בתקווה (שהכזיבה) לנצל את תנאי האזור לגידול אורז.⁶⁰ תרומת ממשלת המנדט לקידום אזור הספר הגלילי באה לידי ביטוי גם בסלילת כבישים ראשונים, בהקמת שני בתי ספר יסודיים בח'אלסה ובסאלחיה ובפעולות מוגברות למיגור המלריה: הרופא הממשלתי מצפת העתיק לזמן קצר את מושבו לח'אלסה כדי לנסות ולזהות מקרוב את מקור המחלה ולהציע דרך לטיפול מערכתי בה.⁶¹ מהלך בריטי חשוב נוסף נעשה בשנת 1943, עם הקמת ארגון חדש בראשות כאמל חוסיין שנקרא 'הוועד לשיפור הכפר הערבי

56 עלון שדה נחמיה, 29.2.1941, ארכיון שדה נחמיה; '20' שנה לקבוצת שדה נחמיה', דבר, 7.5.1961; נחמיה לבנון, הדרך אל חוף הירדן, דליה 1999, עמ' 106-107.

57 נועה ציון, 'ניסיון ליצירת יחסי גומלין המבוססים על דריקים: הזווית היהודית ביחסי יהודים-ערבים במהלך המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1939-1947', בתוך: נעימה ברזל (עורכת), הגליל כמרחב מרובה תרבותי, אורנים 2012, עמ' 116-125; ראובן ארליך, בסבך הלבנון: מדיניותן של התנועה הציונית ומדינת ישראל כלפי לבנון 1918-1958, תל אביב 2000, (להלן: ארליך, בסבך הלבנון), עמ' 60-61.

58 'עמק החולה', פלסטין, 11.4.1944.

59 'From Dan to Beersheba', *Palestine Post*, 26.5.1942; 'Galilee D.C. Inspects Huleh Area', *ibid.*, 18.12.1942.

60 בדיווחי הש"י ובעיתונות העברית הופיעו טענות כי כאמל מנצל את מהלכי הפיתוח הבריטים כדי להגביר את סחיטת הכספים מהכפריים הנתונים לסמכותו. עמק החולה, 23.11.1941, את"ה, תיק מס' 105/226, עמ' 1; "ח", 'בין ערביי החולה: הרחבת הייצור כיצר?', דבר, 30.3.1944.

61 'בישובי הצפון', המשקיף, 2.2.1944.

בנפת צפת והחולה'.⁶² הוועד עסק, בין השאר, בשיפור שיתוף הפעולה הכלכלי בין כפרי הנפה, בהקמת מרכזים מסחריים לכפריים בנפרד מאלה הקיימים בעיר, ועוד. השלטונות הבריטיים חיזקו במהלך זה את מעמדו של כאמל באזור ח'אלסה ואפשרו לו לקדם את מצבו הכלכלי של כפרו.⁶³ השוק של ח'אלסה הפך שוב למקום מפגש ססגוני וידידותי ליהודים, לבריטים ולערבים שהגיעו בחלקם גם מרחוק.⁶⁴

פעילותה המחודשת של 'קופת האומה' בגליל הציבה אתגר לפני יוסף נחמני מזה וכאמל חוסיין מזה. שני סניפי הקופה הלאומית הפלסטינית שהוקמו בצפת ובטבריה, הרתיעו מוכרי קרקעות פוטנציאליים למוסדות הציוניים ופעלו לגיוס כספים בתקווה שיוכלו לרכוש בעצמם את האדמות המוצעות לקנייה. נחמני ושותפיו טיכסו עצה וגיישו אסטרטגיית פעולה שתפורר את המהלך הנגדי ותערער את הלגיטימיות של מנהיגיו.⁶⁵ בה בעת נזהר כאמל שלא למתוח יתר על המידה את יחסיו עם התנועה הלאומית הפלסטינית ועם הנהגתה המקומית בצפת. הוא לקח על עצמו לארח בח'אלסה כינוס של ערביי החולה למען הקופה, אפשר לצופים מצפת לאסוף תרומות בשוק המקומי ושלה את שומרי ראשו לעורר השתתפות של כפריים בכינוס. מאות המשתתפים באסיפה צפו במנהיג ח'אלסה מעניק תרומה נדיבה לקופת האומה ותהו עד כמה נכונות השמועות על כך שהכסף ניתן לו למטרה זו בידי יוסף נחמני מהקרן הקיימת במטרה להכשיר אותו לפני בני עמו. כאמל חוסיין שיתף פעולה באופן פומבי אך מינימלי עם המהלך הלאומי הקרקעי החדש מבלי שסטה מהברית המעמיקה שלו עם הבריטים והציונים.⁶⁶ ואכן, קופת האומה הפלסטינית לא רכשה השפעה ניכרת בעמק החולה ומהלכיה לא היכו שורשים עמוקים. האזור המרוחק והמגוון בקבוצות האתניות שאכלסו את הכפרים בו הוסיף לנטות, בעקבות כאמל, לעבר האופוזיציה הפלסטינית הפשרנית.

על רקע זה השתנתה עמדת השלטונות המנדטוריים בסוגיית המועצה המקומית בח'אלסה. במאי 1945 הפליג מושל מחוז הגליל, בניגוד למסרים המוקדמים השליליים של מקביליו בשני העשורים הקודמים, בשבחם של התהליכים בעמק החולה במכתב שכתב למזכיר בפועל של המפקדה בירושלים:⁶⁷

הוועדה לפיתוח הכפר שפגשתי בח'אלסה מהווה התפתחות מעניינת מאוד. היא נראית ייצוגית דמוקרטית של מרבית הכפרים בנפה ואינה מגלה רק

62 בן-מאיר, ידיעות מצפת: אוקטובר-נובמבר, 7.12.1943, את"ה, תיק מס' 105/96, עמ' 3; 'יערות שיפור הכפר הערבי בנפת צפת ועמק החולה', פלסטין, 18.3.1945.
 63 בן-מאיר, ידיעות מצפת, 20.3.1945, את"ה, תיק מס' 105/5, עמ' 1.
 64 ח' דניאלי, 'בשבילי עמק החולה', על המשמר, 4.4.1944.
 65 פרוטוקול פגישת יוסף ויץ, יוסף נחמני, ועוד, 27.2.1945, אב"ג, תכ"ב.
 66 ראו דברי נחמני, שם, וכן, 'כינוס ערביי החולה למען "קופת האומה"', על המשמר, 12.10.1944.
 67 Efrat Ben-Ze'ev, *Remembering Palestine in 1948: Beyond National Narratives*, New York 2011, pp. 40

עניין תוסס בהתפתחות המקומית אלא השיגה די הרבה בעיקר בהסדרת ההפצה של אספקה לכפרים במחירים מבוקרים בהפחתת הספרות ובהקמה של הוסטל לנערים הכפר בצפת. יושב הראש, כאמל חוסיין אפנדי התווה את השאיפות שלהם [...] הגוף הזה להערכתו לחלוטין ראוי לעידוד.⁶⁸

מפקד המחוז הצטרף לשבחים והדגיש כי הוועדה לא הציגה כל דרישה מדינית וכל תביעותיה תאמו את המטרות של ממשלת המנדט: 'להעלות את הסטנדרטים של הפלאחים מנקודת המבט החקלאית, הבריאותית והחברתית'. חודשיים מוקדם יותר כיבד הנציב העליון את כאמל בביקור בכפרו, ובסוף ספטמבר 1945 מינו הבריטים את כאמל חוסיין לראש מועצת ח'אלסה, מינוי שביצר את מעמדו כמנהיג הבלתי מעורער של החולה.⁶⁹

התחזקות הברית בין כאמל חוסיין לבין השלטונות הבריטיים באה לידי ביטוי בתמיכתו בתכנית החלוקה של האו"ם משנת 1947. סירובו ליישר קו עם העמדה השלילית של ההנהגה הלאומית הפלסטינית להחלטת האו"ם, והמשך מעורבותו ברכישת הקרקעות בידי הגופים הציוניים, הביאו לחידוש האיומים על חייו. אזהרות כי סופו יהיה דומה לזה של אביו נשמעו בימיה הראשונים של שנת 1947.⁷⁰ חוסיין המודאג פנה במכתב אישי לסגן יושב ראש הוועד הערבי העליון ב-8 בינואר 1947, ובו ציין כי מעולם לא בגד באינטרסים הלאומיים של העם הפלסטיני. הוא דרש מהוועד לערוך חקירה יסודית ולברוק את רישומי משרד קרקעות ה'טאבו' שמוכיחים את אמיתות דבריו.⁷¹ המנהיג של ח'אלסה נשבע במכתבו לשמור על האינטרס הלאומי ועל נכונותו להעמיד את כל אשר לאל ידיו למען אדמת המולדת. המכתב מלמד כי חוסיין היה בלחץ וחשש מפגיעה בו. במאוס 1947 דווח על ניסיון להתנקש בחייו בעת שהותו בדירה שהחזיק בכיירות.⁷² מנהיג ח'אלסה פנה לעלי רדא אנחוי, ראש עיריית צפת לשעבר (1930-1934) וממנהיגי צפת הבולטים באותה עת, כדי שיתערב למענו אצל אנשי המפלגה הערבית הפלסטינית, שזוהתה עם החוסיינים. במכתבו ביקש להודיע כי הוא מוכן לעבוד למען האומה ואף לשלם סכום כסף לקופת האומה ובלבד שלא יתנקשו בחייו. למכתב זה צירף כאמל אזהרה כי אם ההסדר לא יושג הוא ימכור את אדמותיו ליהודים (כ-2,400 דונם) ויעזוב יחד עם אחיו, שייח' מחמוד, את הארץ.⁷³ יוסף נחמני עקב אחר המתח ההולך וגובר שליווה את פעילותו של כאמל וכתב ביומנו בתחילת

68 מכתב ממלא מקום המזכיר הראשי למושל מחוז הגליל, 23.5.1945, א"מ, מ-1/4982.

69 'מתל חי לחליסה', המשקיף, 8.3.1945.

70 ידיעות מצפת, 14.5.1945, את"ה, תיק מס' 105/5.

71 מכתב כאמל חוסיין לסגן יושב ראש הוועד הערבי העליון, 8.1.1947, א"מ, תיק מס' פ/2870/385. חטיבה 65.

72 'התנכלו לכאמל חוסיין ופצעו את ידידו', משמר, 19.3.1947; 'התנקשו בבעל הבית של כאמל אל חוסיין', משמר, 20.3.1947.

73 א"מ, פ/385/2870; כהן, צבא הצללים, עמ' 236.

71 דוח עלי ריא אלנחוי מצפת, 8.6.1947, את"ה, 105/380, עמ' 3.

אוקטובר 1947 על פגישתם לאחר שמנהיג ח'אלסה שב מביקור בכיירות: 'מצבו הפרטי קשה מאוד'. 'למרות הצהרתו שהוא נשמר לנפשו אני חושש שסופו יהיה רע. אין להאמין למתנגדיו ובהודמנות הראשונה ישימו לו קץ'.⁷⁴

יחסו הרואלי של היישוב היהודי לכאמל חוסיין

התקרית ב־1 במארס 1920, הרג מגיני תל חי ובהם הגיבור הציוני המיתולוגי יוסף טרומפלדור, לא הרפתה מכאמל. העובדה שהאירוע התפתח ללא כוונה תחילה להרוג יהודים ושהתרחש בצעירותו סייעה לו אך מעט, כמו גם הפיכתו לידיד של הציונים לאורך תקופת המנדט. לשיתוף הפעולה עמו נלווה נופך של חשדנות וטינה כלפי פעילותו מצד מקורביו היהודים. אנשי 'השומר' בכפר גלעדי סירבו לסלוח למנהיג ח'אלסה על יום תל חי.⁷⁵ הם הפעילו כלפיו גרסה מעודנת של 'נקמת דם' שבאה לידי ביטוי בהחרמתו, בסירוב לתת לכף רגלו לדרוך בכפר גלעדי ובהתנגדות לכל קשר אישי עמו מעבר לממד האינסטרומנטלי של הרווחים שיכול היה להעניק להתיישבות היהודית ולמודיעין היהודי.

פרשת תל חי תרמה ממד סמלי וחשבון היסטורי ליחסי הציונים עם כאמל והפכו אותו לסמל למאבק הלאומי שיכריע את גורל הארץ. מיכאל אסף, מחשובי הערכיסטים ביישוב היהודי, תיאר זאת: 'מסתורין עטף את שמו בעינינו כאילו נאבק שר ערב בשר ישראל באמצעות כאמל אפנדי מזה ויוסף טרומפלדור מזה, וכביכול ניצח שר ערב את שר ישראל! וכל נסיעה בימים ההם לתל חי ולכפר גלעדי, עבור את הכפר חאלסה וארמון האפנדי, הנמוך-המוארך, הנשקף אל הדרך, הגדיל את רגש המסתורין'.⁷⁶ התחושות הללו היו נחלתם של ציונים מכל הזרמים. משה סמילנסקי, מראשי התאחדות האיכרים, שהיה מקורב לברית שלום, ביטא אף הוא את הרגשות העזים שהתעוררו בקרב הציונים שחלפו ליד ח'אלסה ונתקלו בכאמל: 'זכורני שבכל פעם כשעברתי על כפר ח'אלסה, בדרכי לכפר גלעדי, וראיתי את הרוצח רוכב על סוסתו המפוארה מוקף חבריו, רתח בי דמי והבינותי היטב ל"שומר" שלא הסכימו להשלים אתו אף בגלל עזרתו לקניותנו בחולה'.⁷⁷

ככל שחלפו השנים גברו המאמצים להשכיח סולחה בין כאמל לבין שכניו הקרובים בכפר גלעדי. דוד בן-גוריון ומשה שרתוק הקדישו זמן למאמץ להתיר את החשבון ההיסטורי וגורמים בממשל המנדטורי ניסו לסייע להם להתגבר על התנגדותם של אנשי כפר גלעדי להסכם הסולחה.⁷⁸ כאמל עצמו ביקש, לא פחות מאשר הנהגת היישוב, ליישר את ההדורים עם בעלי בריתו הציונים ולהסיר את האיום בהתעוררות הדם הרע מן העבר הקרוב. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הגיע אברהם שפירא, זקן השומרים, לעזור במאמץ להשיג

74 ויץ, יוסף נחמני, עמ' 245 (9.10.1947).

75 'מעשה אינפיעאט' בתל חי, דאר היום, 6.3.1929.

76 מ"א (מיכאל אסף), 'כאמל אפנדי נרצח', דבר, 2.6.1949.

77 שם. אסף מצטט במאמרו את משה סמילנסקי.

78 יומן בן-גוריון, אב"ג, 20.6.1939. על ניסיון של הבריטים לקדם את הפיוס ראו, יומני נחמני, 4.1.1944.

פשרה ויוסף נחמני הצטרף אליו לפגישות נפרדות עם אנשי כפר גלעדי מזה ועם כאמל מזה. הנהגת היישוב חתרה לצמצם למינימום את הסכנה שהאפנדי של ח'אלסה יחצה את הקווים, יכרות ברית עם שכניו מעבר לגבול ויפנה נגד היישוב היהודי. שרתוק הפציר ביוצאי 'השומר' לקבוע בדחיפות את תנאיהם להסכם עם מנהיג ח'אלסה:

קיים עכשיו מצב משונה של שניות ביחסנו עם אדם זה. מצד אחד מתאמצים והולכים הקשרים בינו לבין המוסדות היישוביים, בכלל זה גם המחלקה המדינית, וגם התפתחו קשרים בינו לבין היישובים החדשים שבסביבתכם. מצד שני חסומה לפניו הכניסה למשק כפר גלעדי, וכפי שאני מבין מנעוים מלבוא איתו בדברים האנשים המרכזיים של משקכם, הממלאים תפקידים אחראיים לגבי הסביבה היהודית כולה. לדעתנו יש לחסל מצב בלתי טבעי זה וליצור אפשרות להפקת מלוא התועלת האפשרית בהקשר איתו ועם הסביבה הערבית באמצעותו.⁷⁹

נדמה היה שיוצאי 'השומר' מתרככים, אולם התנגדות משפחתה של שרה צ'זיק, מהרוגות תל חי, טרפדה את האפשרות לסגור את מעגל הדמים ההיסטורי.⁸⁰ ראשי כפר גלעדי ביקשו להרוויח זמן ללא פשרה, אף שהיו מודעים לאינטרס הציוני והאזורי בסגירת הפרשה שהעייבה על שיתוף הפעולה הנרקם.⁸¹ הסולחה לא הושלמה מעולם והדואליות ביחסי היישוב היהודי לכאמל חוסיין הוסיפה לאפיין את הקשרים עמו עד יומו האחרון.

תקופה רביעית (1947–1949): ח'אלסה ומנהיגה במלחמת העצמאות ואחריה

לקראת סיום תקופת המנדט הבריטי התבררה מורכבות מצבו של כאמל חוסיין בצבת התנועות הלאומיות שנאבקו על האחיזה בארץ. בראשית אוקטובר 1947, העביר מנהיג ח'אלסה אזהרה רחופה לאנשי הקשר שלו במוסדות היהודיים. הוא התריע כי נדרש על ידי מנהיגי סוריה ולבנון לארגן את אנשיו ולתקוף, יחד עם מנהיגים מקומיים נוספים בעלי השפעה בגבול הצפוני של הארץ, את היישובים היהודיים בגליל העליון. המידע שהעביר התברר לבסוף כאתראת שווא שלימדה בעיקר על מידת המצוקה האישית שאליה נקלע. עזרא דנין, איש הש"י שנפגש עמו, דיווח כי הוא הפציר בשותפיו הציונים 'בכל לשון של בקשה' 'שלטובתנו ולטובת כל שוחררי הטוב במזרח והשוואפים לחיי שלום עימנו ניתן מכת מוות לאלה שינסו לפגוע בנו. ככל אשר תחזק מכתנו, כן ימעטו סיכוייהם [...] בניסיונות

79 מכתב משה שרת לנחום הורביץ (כפר גלעדי), 15.7.1940, ארכיון חצר תל חי.
80 יומן נחמני, 6.8.1939. ראו גם ויץ, יוסף נחמני, עמ' 180, 218; ארליך, בסכך הלבנון, עמ' 59, 587 הערה 185.
81 מכתב משה אליוביץ בכפר גלעדי להנהלת הסוכנות, 29.7.1940, ארכיון חצר תל חי.

של אלימות ושימוש בכוח⁸². בסיכומם של דיונים בהנהגת היישוב היהודי התקבלה החלטה להעלות לעמק החולה יחידות של הפלמ"ח כדי למנוע פגיעה ביישובים היהודיים באזור. על אף השקט היחסי שאפיין את עמק החולה הצפוני לאורך תקופת המנדט, גלש, לאחר החלטת החלוקה של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, אזור הגבול הצפוני בהדרגה, בדומה לאזורים אחרים, למעשי אלימות. כוחות הגרוד השלישי של הפלמ"ח שהועקו לאזור נטו להגיב בחוזקה על אירועים ביטחוניים נקודתיים. פעולות העונשין שביצעו בח'צאץ ובחסינייה שליד יסוד המעלה, בניגוד לדעת מנהיגי ההתיישבות המקומית במקום, תרמו לדינמיקה של הסלמה ביחסים הפנימיים בעמק החולה.⁸³ בח'אלסה, שהייתה צומת דרכים ונקודת המפגש של ערבים ויהודים, אפשר היה לחוש את המתח באוויר יותר משאר היישובים. פחות ופחות סוחרים וקונים פקדו אותה והשוק השבועי שוקק החיים שלה הלך ונחלש. התהליך שהביא לעזיבת ח'אלסה הואץ באמצע אפריל 1948. הפער בין תכנית הפינוי המסודרת של הממשל הבריטי לבין הדרך שבה התבצע תהליך קיפול כוחות המנדט הלכה למעשה היה חריף. פינוי תחנות המשטרה בח'אלסה ובגליל העליון נבע מחששו של המפקד הבריטי המקומי מאובדן השליטה על האזור עקב פלישה אפשרית של כוחות צבא ההצלה. על אופיה החפוז והבלתי מתוכנן של הנסיגה הבריטית מהגליל העליון אפשר ללמוד מכך שהנציב העליון לא היה שותף לה ואף הופתע לשמוע עליה. לנציב העליון, אלן קאניגהם, התחוור רק למחרת כי כוחותיו אינם שולטים עוד בצפון שטח המנדט.⁸⁴ אולם חוסר האונים הבריטי שבא לידי ביטוי בפינוי המהיר, נראה ליהודים כפעולה פרו-ערבית מכוונת. משטרות ח'אלסה ונבי יושע נמסרו לערבים המקומיים. אף שבסיסי הבריטים בראש פינה, בפילון ובמחניים נמסרו במקביל ליהודים, פירשו ביישוב היהודי את המהלך כעדות לניסיון בריטי חשאי להביא להשתלטות ערבית על הגליל כולו ולניתוק מהשטח המיועד למדינה היהודית.⁸⁵

בשבועות הקרובים הפך הגליל העליון לשטח הפקר ללא שלטון חוקי. היחסים הטובים בין יושבי ח'אלסה והעמק לבין היישובים היהודיים עמדו תחילה במבחן המציאות המתערערת.

82 מצוטט אצל יואב גלבר, 'המוריעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות', עיונים בתקומת ישראל, מס' 1 (1991), עמ' 72-74.

83 בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלשתינאים, תל אביב 1991 (להלן: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים), עמ' 55-56, וכן: Fortnightly Report, District Commissioner's Offices Galilee, וכך: District, 6.1.1948, N4, CO537/3853/10 p.1. פעולת העונשין באה בעקבות רצח יהודי תושב מעיין ברוך סמוך לכפר. לא הוכח קשר בין אנשי ח'צאץ לבין אירוע זה.

84 מוטי גולני, "מפנה חיפה": בריטניה ומלחמת האזרחים בארץ ישראל, דצמבר 1947-מאי 1948, בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, ירושלים 2001, עמ' 42.

85 ראו פתק ללא שם משפחה מאת יורם, 'הניצחון בחיפה, הגליל המזרחי', 20.3.1948, עמ' 10, ארכיון בן-גוריון, תיק התכתבות 16.3.1948-24.3.1948; מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 168.

כפריי החולה לא נענו למאמצי צבא ההצלה להגביר את אחיזתו בכפריהם.⁸⁶ ב-18 באפריל נכבשה טבריה ותושביה הערבים פונו ממנה.⁸⁷ תושבי ח'אלסה, שנועדה על פי תכנית החלוקה להיות חלק מהמדינה היהודית, המתינו להתפתחויות בעיר צפת, המרכז המנהלי והחברתי של הנפה. בשלב זה הוטרה המנהיגות המדינית, הצבאית והמקומית של היהודים מסכנת ניתוקו של הגליל העליון. הערכת יתר של עוצמתם הצבאית של הכוחות הערביים המבקשים לחזור לצפון הארץ עמדה בבסיס החרדה מפני ביתור עמק החולה על ידי פעולה משותפת של צבא סוריה ממזרח וצבא ההצלה, אולי בגיבוי צבא לבנון, מצפון. על רקע זה התארגן הפלמ"ח לפעולות שעתידות היו להכריע את גורלו של הגליל העליון ולהביא לקצה של הנוכחות הערבית בח'אלסה ובעמק כולו, מלבד הכפר טובא.

שני המבצעים המרכזיים שזים הפלמ"ח, 'פתח' ו'מטאטא', התאפשרו בעקבות יציאת הכוחות הבריטיים והביאו לידי ביטוי את יתרון הכוח היהודי. קודם לקרב המכריע על צפת, ב-4-5 במאי 1948, החליט מטה מבצע 'פתח' להתחיל במבצע 'מטאטא'. מבצע זה חתר ליצור רצף טריטוריאלי יהודי ללא כפרים ערביים בכל השטח המשתרע מהחוף הצפוני של הכנרת ועד האזורים הדרומים של עמק החולה, סמוך לראש פינה. הכוחות היהודיים נתקלו במהלך מתקפה זו בהתנגדות מעטה, הכפרים הערביים 'טואטאו' וכך נוצר רצף יהודי מטבריה עד ראש פינה. עמק החולה נותק משאר מרכזי האוכלוסייה הערבית בצפון. בשלב זה הופיעו בעיתונות היהודית דיווחים ראשוניים על עזיבת חלק מתושבי ח'אלסה את הכפר.⁸⁸ מרביתם לטשו עיניים לעבר הצפוי להתרחש בעיר המחוז. גורלה של צפת הוכרע פחות מחודש לאחר כיבוש שכנתה טבריה. ב-10 במאי השלימו כוחות ה'הגנה' והפלמ"ח את כיבוש צפת וכל תושביה הערבים פונו ממנה.⁸⁹ לכיבוש צפת היו השלכות מיידיות על תושבי העמק ובכללם ח'אלסה. נפילתה של בירת המחוז המחישה את עדיפותם הצבאית של היהודים. הידיעות על עזיבת הרוב הערבי של צפת את העיר ועל מוראות המלחמה כפי שהתגלו לדוגמה בעין זיתון⁹⁰ הרעידו את הקרקע מתחת לרגליהם של כפריי עמק החולה. החשש להיקלע לשטח מלחמה בין שני כוחות צבא סדירים, צבא סוריה וצבא ההצלה מזה והפלמ"ח מזה, הביא לעזיבה חלקית של הכפרים במבצע 'פתח'. בשלב זה העבירו גם אנשי

86 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 168.

87 על הקרב על טבריה ראו: Mustafa Abbasi, 'The End of Arab Tiberias: The Arabs of Tiberias and the Battle for the City in 1948', *Journal of Palestine Studies*, Vol. 37, No. 3, (Spring 2008), pp.

6-29

88 'טוהרו הדרכים בין הגליל התחתון והעליון', דבר, 6.5.1948.

89 על הקרב על צפת ראו, אלעד פלד, צפת בתש"ח: יומן המערכה, ירושלים 2006; מוסטפא עבאסי, 'הקרב על צפת במלחמת העצמאות: עיון מחדש', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 113-148.

90 בעין זיתון נרצחו כשלושים שבויים ערבים שנתפסו בתחילת מאי. מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 144.

צבא ההצלה מסרים לתושבי ח'אלסה וסביבתה כי מומלץ להם לעזוב את בתיהם לזמן מה עד להשלמת המתקפה הערבית לכיבוש עמק החולה.⁹¹

מעדותו של עבדאללה עיסא, אחד מאנשי כוח המגן בעיירה, עולה כי לאחר הקרב על צפת הציעו לוחמי כוחות צבא ההצלה הנסוגים לתושבי ח'אלסה לקחת את משפחותיהם אל מעבר לגבול למשך שבוע.⁹² אנשי צבא ההצלה הבטיחו כי הם מתארגנים ומתכוונים לכבוש את צפת מחדש. לדבריו הוא האמין למה שנאמר ולכן המשפחות עזבו.⁹³ לאלה הצטרפה גם תעמולת הלחש היוזמה של יגאל אלון. מפקד מבצע 'פיתח' ראה חשיבות עליונה בפינוי כלל השטח בצפון ארץ ישראל מתושביו הערבים, בראש ובראשונה כדי לצמצם את הסיכון לכוחות הפלמ"ח לקראת קרבות הבלימה הצפויים לאחר ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל. הוא הפעיל את מנהיגי היישובים היהודיים שהיו מיוודים עם המוח'תארים הערבים והעביר באמצעותם מסר חד משמעי בדבר עוצמת המתקפה היהודית הצפויה בעמק החולה.⁹⁴ אלון ביקש מאנשיו להדגיש כי כוחות יהודיים גדולים ומתוגברים הגיעו לאזור וכי הם מתכוונים לבער את כל כפרי עמק החולה, ועדיף שהם יקדימו לעזוב ויצילו את עצמם. קצב נטישת הכפרים באזור הואץ עוד קודם לכן בעקבות נפילת צפת. רוב מוחלט של הכפרים ושל התושבים בעמק החולה פינו את בתיהם ונחילו של אלפים מהם נצפה מטפס על הרי נפתלי בדרך אל מעבר לגבול הלבנוני.⁹⁵ הם התמקמו בקרבת הגבול בתקווה לשוב במהרה לבתים ולשרות שהותירו. תושב ח'אלסה, מחמד שחאדה חמיד, ציין כי שבוע לפני המתקפה על צפת הפיץ הצד היהודי כרוזים בח'אלסה ובסביבתה ובהם קרא לשיתוף פעולה יהודי-ערבי והציע לכפריים להישאר בבתיהם. על פי עדותו התושבים לא השתכנעו ולא בטחו בצד היהודי. היהודים לא רצו שלום עם התושבים, אלא תכננו לתקוף אותם מכיוון קיבוץ מנרה. תושבי הכפר החלו לעזוב את בתיהם אחרי ששמעו על נפילת צפת, ומצאו מקלט בכפר הונין (כיום מרגליות) הסמוך מעל למצוק המבוצר מכיוון מערב.⁹⁶ מראיונות שערך ההיסטוריון הפלסטיני נאזל, ככל הנראה בשנות השבעים, אנו למדים כי הכוח שקיבל על עצמו להישאר ביישוב ולהגן עליו מנה כמאה גברים, כשליש מהם חמושים,

91 שם, עמ' 168-173.

92 Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land 1948-1998*,

Berkeley 2002, p. 130

93 לפי טענות לא מבוססות, שלדעת ח'אלדי אין להן הוכחה ואין להכליל אותן על כל האזורים: ח'אלדי, **כלוב הברזל**, עמ' 47-48.

94 איש עמיר, בנימין שפירא, האמין שכאמל חוסיין ובני שבטו ישובו במהרה לעמק. על פי עדות בתו, הוא נשא בהמשך ימיו תחושה כבדה ששימש, כמו חבריו לוועדות לשכנות טובה בקיבוצי עמק החולה, כלי שרת במהלך שהיאת א כפריי האזור לנטוש את בתיהם לנצח. ראיון עם דורית גלילי, מאי 2014.

95 לדיווחים על עזיבת התושבים גם את הכפרים הדרומיים של לבנון, ראו: מ' זק, 'ה'אצבע' שהפכה אגרון מפורזל', **המשקיף**, 28.5.1948.

96 Nafez Nazal, *The Palestinian Exodus from Galilee 1948*, Beirut 1978 (henceforth: Nazal, *The Palestinian Exodus*), pp.46

חלקם בעלי אימון צבאי וחלקם ללא רקע צבאי. בחלוף ימים מספר הופגזה ח'אלסה בירי כוחות יהודיים ממנרה, וכוח יהודי מקביל התקדם לעבר הכפר דרך הכביש הראשי צפת-מטולה: 'לא יכולנו לעמוד בפני המתקפה והחלנו לעזוב לכיוון ההר של הונין, לא יכולנו לקחת כלום אתנו כי הכביש הראשי המחבר אותנו עם לבנון היה חסום על ידי היהודים'.⁹⁷ במקביל, בניסיון להימנע מהפליטות הזמנית פנה כאמל חוסיין לגורמים בגליל העליון שעמם שיתף פעולה שנים ארוכות וביקש אישור להישאר בכפרו במסגרת הסכם כניעה. כאמל חשש מפני גורלו בירי הכוחות הערבים על רקע האיומים שקיבל בשנים הקודמות וניסיונות ההתנקשות בחייו. הוא קיווה ששכניו היהודים יזקפו לזכותו את עזרתו בתהליך רכישת הקרקעות והוצאת הגליל העליון מתחום המאבק האלים בין העמים לאורך תקופת המנדט וייענו להפצרותיו. לא כך היה. ה'הגנה' דחתה את הצעתו, והוא נדרש לפנות את הכפר על תושביו עד להשלמת הניצחון הישראלי. בעקבות הסירוב חשו כאמל ובני כפרו מאוימים והחליטו לעזוב. מנהיג ח'אלסה סימל את קשירת גורלו בגורל שכניו היהודים בעמק בכך שהשאיר את מפתח תחנת המשטרה בח'אלסה במקום מסתור עבור ידידו, יהושע (ג'וש) פלמון, איש הש"י.⁹⁸ הכוחות היהודיים נכנסו לבניין המשטרה ב-14 במאי ללא קרב. שנים ספורות לאחר האירוע תיאר יגאל אלון בספר הפלמ"ח את שהתרחש ביום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל בעמק החולה: 'השמועה פשטה ברחבי החולה כי עת לנוס. המנוסה הקיפה רבבות. התכסיס השיג את מטרתו במלואו. בניין משטרת ח'אלסה נפל לידינו, ללא יריה; השטחים הנרחבים טוהרו, הורחקה הסכנה מעורקי התחבורה וניתן לנו לערוך עצמנו לקראת הפולשים לאורך הגבולות, מבלי לחשוש לעורפנו'.⁹⁹

אפילוג: חסימת השיבה והתנקשות

השבועות שלאחר פינוי ח'אלסה עמדו בסימן פלישת הצבא הסורי לצפון הארץ בעקבות ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל. החרדה שפשתה בעמק החולה לקראת הפלישה תאמה את התכניות המבצעיות של מפקדות הצבא הסורי והלבנוני, אולם לא את מה שהתרחש הלכה למעשה. בפועל הודיעה ממשלת לבנון על החלטתה שלא לקחת חלק במתקפה על מדינת ישראל הצעירה, וערכה את כוחותיה בעמדות הגנה. הסורים, כתוצאה מהחלטה זו ומהערכה ריאלי של עדיפות הכוח היהודי, בחרו להסיט את מרכז הכובד של הפלישה מאזור בנת ג'ביל לעבר צמח ודגניה.¹⁰⁰ רק בתחילת יוני ובעקבות כישלון ניסיון הפריצה הזה

97 ש.ם.

98 כהן, **צבא הצללים**, עמ' 257-258. לוי אשרי, חבר קיבוץ עמיר, דיווח ביומנו על הודעה שמסר משה אליוביץ מכפר גלעדי לבנימין שפירא: 'כאמל מחכה בביתו ושתתקשרו אתו טלפונית בהקדם. דחוף'. מצוטט אצל עמיה גלילי, 'ומה סבא שלך היה אומר על זה?', מאי 2002 (להלן: גלילי, ומה סבא שלך), אתר זוכרות, www.zochrot.org/he/article/53994 (נדלה בתאריך 7.9.2013).

99 זורובל גלעד (עורך), **ספר הפלמ"ח**, תל אביב 1953, כרך ב', עמ' 286.

100 בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, תל אביב 2010, עמ' 219.

התבצעה התקפה נוספת של הצבא הסורי בדרום עמק החולה, שם השיגו אחיזה נקודתית בשטח הישראלי בעקבות כיבוש משמר הירדן.

בינתיים נערכו היישובים בעמק החולה למנוע את שיבת הכפריים לבתיהם ולשדותיהם ואף להרס חלקי ראשוני של בתיהם.¹⁰¹ בשלב זה התמקמו חלק מהפליטים על קו התפר של הגבול הבין-לאומי בין ישראל ללבנון, בין היתר מחשש שיאולצו להתגייס לאחד הכוחות הערבים שפעלו באזור. הם התייחסו אל פליטותם כמצב זמני וביקרו בשדותיהם בכל פעם שאפשר היה להסתגן מבלי להסתכן. מחמד שחאדה חמיד העיד כי שב לכפר עם תושבים מספר כדי לנסות לקחת חלק מהחפצים מבתיהם. חמיד הטמין את כספו בחצר הבית ורצה לקחת אותו, אף שניסיון זה היה כרוך בסיכון חייו.¹⁰² פליט אחר בשם אחמד אלעלי חזר אף הוא לקחת חלק מיבולי הטבק שלו כדי לקיים את משפחתו, שסבלה מרעב בלבנון ומצא כפר חרב. חלק מבתי ח'אלסה נהרסו ואחרים נשרפו.¹⁰³ במרבית המקרים שבהם נתפסו תושבי ח'אלסה והכפרים השכנים בשטח שעבר לשליטת צה"ל הם נשלחו בחזרה לריכוזי הפליטים. אולם ב-20 ביולי 1948 נרצחו ארבע נשים ערביות שנמצאו בשדות בידי שלושה חיילים, ככל הנראה לאחר שנתפסו ונאנסו. פרשת הרצח בשדות ח'אלסה נדונה בחלקה בבית המשפט השלום ובבית המשפט המחוזי בשנים 1950-1951. במהלך חקירת המשטרה התגלה המקום בו נקברו הנשים והתברר כי הן נורו מקרוב ואחת הגופות גם נשרפה. לאחר מאבק משפטי זוכו הנאשמים מחוסר הוכחות.¹⁰⁴

מרבית השטחים שעובדו בידי ערביי עמק החולה נמסרו בדצמבר 1948 בידי ממשלת ישראל לקרן הקיימת לישראל וזו הקצתה אותם באופן זמני לעיבודם של משקי האזור.¹⁰⁵ ההפקעה דה פקטו של אדמות כפריי החולה התבצעה כתגובה להחלטה 194 של האו"ם, בעקבות החלטתו של דוד בן-גוריון לקבוע עובדות בשטח, שיצמצמו אפשרות לחזרת הפליטים. חסימת השיבה של תושבי ח'אלסה והחולה לעמק הפכה לעובדה מוגמרת ככל שנקפו הימים. כאמל חוסיין נקלע למציאות בלתי אפשרית. תושבי כפרו ושבתו שהו על גבול לבנון-ישראל סמוך לכפר אלח'יאם, מנותקים מבתיהם ומרכושם. יתרה מזאת, הוא הבין כי נשקפת סכנה ממשית לחייו לאחר שאיבד את מעמדו והיה חשוף לפגיעה מצד חוגים שעמם היה מסוכסך על רקע אישי ולאומי מזה שנים. כאמל הגיע לטבריה למשרדו של יוסף נחמני שכתב ביומנו דברים ששמע מאורחו הפליט:

101 גלילי, ומה סבא שלך.

102 Nazal, *The Palestinian Exodus*, pp.46-47

103 שם, עמ' 47-48.

104 'שלושה יהודים נאשמים ברצח ארבע ערביות', דבר, 23.3.1950; 'זוכו מאשמת רצח 4 ערביות', חרות, 21.1.1951. תומר גרדי, אבן, נייר, תל אביב 2011, עמ' 130-141.

105 ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948-1950, שדה בוקר 2001, עמ' 225-232, 239.

הבוקר בא למשרד קמיל אפנדי חוסין עם מנו פרידמן. קמיל מסר פרטים מהחיים בלבנון וממצב הרוח של הפליטים. הפליטים שהוטעו על ידי מנהיגיהם והתאכזבו. מדינות ערב הזניחו אותם. הם נוכחו לדעת שהם שימשו חומר לביצוע כל מיני מזימות. עתה הם רואים את עתידם קשור עם מדינת ישראל שאותה הם מוכנים לשרת עכשיו. אפילו גיוס לצבא שילחם בפולשים. תהיה זאת שגיאה אם ממשלת ישראל לא תנצל את רצונם של הערכים הארצישראלים. לא תמיד תוכל המדינה להחזיק מעמד על ידי כוח בלבד. נחוץ לחשוב לקיום שלום ואמון עם תושביה הערכים ובאמצעות יציבות של שלום מארצות שכנות שלהן תהיה זקוקה ביחוד בזמן שלום לשוק שלהן וליחסים כלכליים. אלה הם בערך דברי קמיל.¹⁰⁶

ככל שחלף הזמן הגביר כאמל את מאמציו לשכנע את הגורמים היהודים בגליל העליון לאפשר לו ולאנשיו לחזור לח'אלסה ולכפרים השכנים. בשלב הזה, ובעיקר באביב 1949, ניכרה פעילות אינטנסיבית של כאמל, שהגיע למטולה, חצה את הגבול והפציר בירידיו ובשותפיו לשעבר לפעול בקרב ההנהגה המדינית והצבאית של ישראל לאישור החזרה לח'אלסה ולעמק כולו. כך לדוגמה ב-14 וב-15 במארס 1949 פגש כאמל את בנימין שפירא ואת יוסף נחמני. לשפירא סיפר האפנדי על תחושתם הקשה של הפליטים בלבנון, על הטיפול הקלוקי של הצלב האדום הלבנוני במצוקתם: 'כל הפליטים שנמצאים בלבנון – רצונם לחזור. אף פליט לא התאחו בקרקע ולא נותנים לעבוד בכלל, ובייחוד לא נותנים להם לעבוד עבודה חקלאית'.¹⁰⁷ נחמני הבהיר למנהיג פליטי ח'אלסה כי על הפליטים 'לכוון את דעתם לסידורים באחת מארצות ערב'. נחמני העריך ביומנו כי דבריו השרו על כאמל חוסיין 'מצב רוח לא טוב אבל הוא הבין את המציאות'.¹⁰⁸ אבחתו של נחמני בדבר הפנמת המציאות החדשה והבלתי הפיכה על ידי כאמל הייתה שגויה. שלושה שבועות מאוחר יותר התאונן מנהל המחוז הצפוני של הקרן הקיימת: 'כאמיל חסן גזל ממני כל הבוקר. הוא בא מלבנון להתחקות על המצב ולברר מתי יוכל לחזור הוא ופליטי החולה הסברתי לו שדבר זה אינו בא בחשבון בכלל. אולי ליחידים שהיו עוזרים לנו יורשו לחזור, אבל רק ליחידים. לבסוף נאלצתי לתת לו בהלוואה מאתים לירות וזה תחת לחץ גד מכנס'.¹⁰⁹

המקורות אינם מלמדים אם אכן הוצע לכאמל פתרון אישי ואם הוא סירב לדאוג לעצמו כל עוד תושבי כפרו ושכטו נותרים בפליטותם. חאג' עלי (אבו חוסיין) שליווה את חוסיין ואף היה שומר הראש שלו לאחר 1948, סיפר בראיון כי מנהיג ח'אלסה נעזר בשירותיו של עמנואל (מנו) פרידמן מראש פינה, איש משרד המיעוטים שכיהן כמושל הצבאי של

106 יומן נחמני, 19.12.1948.

107 יואב גלבר, קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948, תל אביב 2004, עמ' 360-361; אליוסף, כאמל חוסיין, עמ' 206-219.

108 ויץ, יוסף נחמני, עמ' 256 (14.3.1949).

109 שם, עמ' 257 (3.4.1949).

אזור צפת. פרידמן הציע לכאמל לחזור, אם הוא חפץ בכך, יחד עם בני משפחתו לאחד היישובים הערבים בגליל, אך לא לח'אלסה. האיש דחה את ההצעה וחזר ללבנון.¹¹⁰ עדות מאוחרת מלמדת על ביקור אחרון של כאמל בישראל ימים אחדים לפני הירצחו. הוא נסע עם פרידמן ועם אהרון אבן-חן מראש פינה בדרך היורדת ממטולה לראש פינה, חלף ליד כפרו הנטוש, ובילה עמם לילה אחרון במלון בטבריה. לדברי אבן-חן קיבל כאמל שיחת טלפון שהזעיקה אותו באמצע הלילה בחזרה לשטח לבנון.¹¹¹

ביום שלישי, 17 במאי 1949, שנה ושבע לאחר עזיבת ח'אלסה, נרצח כאמל חוסיין על אדמת לבנון. כאמל היה בדרכו מאלח'יאם שבדרום לבנון לחצביא. לאחר נסיעה קצרה פגעו בו כדורים שנורו מן המארב. הוא מת במקום ונקבר בכפר בבית הקברות באלח'יאם. המתנקשים בחייו היו, ככל הנראה, שליחי ממשלת סוריה בראשות חוסני אזעים, פחות מחודשיים לאחר עלייתו לשלטונו קצר הימים. המעשה לווה בהסבר כי מדובר בבוגד שמכר אדמות לציונים ואף מסר ידיעות על תנועת הצבא הסורי.¹¹² העובדה שכדי לבצע את ההתנקשות חצו לוחמים סורים את הגבול הלבנוני ופגעו בריבונותה של שכנתם ממערב החריפה את המתיחות בין שני הממשלים. לבנון דרשה להסגיר לידיה את הרוצחים, ומשלא נענתה סגרה את הגבול המשותף והפסיקה את יצוא המזון לשכנתה.¹¹³ הרקע העמוק יותר למתיחות היו חשדנות הדדית ומאבקי כוחות בין שני הממשלים הבלתי יציבים. משפחת חוסיין האשימה את חוסני אזעים, נשיא סוריה, כמי שעמד מאחורי הרצח. הרצח בוצע כיוון שכאמל ידע על הקשרים של זעים עם מדינת ישראל והאחרון חשש שמא מידע זה יגיע לגורמים חיצוניים.¹¹⁴

הידיעות על ההתנקשות בחייו של כאמל חוסיין פורסמו בהבלטה בעיתונות היהודית. מהתגובות שפורסמו אפשר ללמוד על היחס הטעון כלפיו ביישוב היהודי. משה סמילנסקי הודה כי שמח לאיד 'כשראתי בעיתון, שכאמל אפנדי מח'אלסה, רוצחם של יוסף טרומפלדור וחבריו, נרצח על ידי בני עמו הערבים'. ביישוב היהודי אמנם הכירו ברווחים שהניב כאמל למפעל ההתיישבותי הציוני בעמק החולה, עם זאת כאמל נתפס כאינטרסנט, כפאודל ערבי המתעמר באריסיו וכמי שהכוח המרכזי המניע אותו הוא בצע כסף. בחירתו להפנות עורף ללאומיות הפלסטינית לא פורשה כביטוי לרצון ולדבקות בשלום ובשכנות הטובה, אלא לערמומיות שאפיינה אותו וליכולתו לוותר על כל רגש נאמנות בתמורה לגריפת רווחים מהגורם החזק בארץ ובגליל, בנקודות זמן שונות: 'להיבנות מהקנוניות האימפריאליסטיות

110 ראיון של מוסטפא עבאסי עם האג' עלי אחמד חליחל, 10.4.2000.

111 אהרון אבן-חן, "מנו" הצבר מראש פינה', מעריב, 18.4.1980.

112 אמאל אליוסף, בת אחיו של כאמל, כתבה כי במארב השתתפו ארבעה אנשים, אחד מהם היה מתעב שתיווי, איש ח'אלסה, שנשלח כדי לזהות את כאמל; השלושה האחרים היו סגן אכרם טבארה, רב טוראי מוסטפא בסבוס, וטוראי אחמד קאסם. אליוסף, כאמל חוסיין, עמ' 212-215. 'היום דיון בהצעות באנץ' בפגישה עם הסורים', על המשמר, 13.5.1949.

113 'סוריה סגרה גבולה עם הלבנון', דבר, 19.5.1949.

114 אליוסף, כאמל חוסיין, עמ' 214.

שבמזרח'. מיכאל אסף עשה שימוש בביטויים קשים ועולבים יותר כשכינה במאמרו את כאמל 'שקץ צעיר' ש'רצח אחד מבחירי ישראל'. אסף ביקש למזער את דמותו של מנהיג ח'אלסה, שלדבריו לא יצא לקרב בתל חי בגבורה אלא מפחד: 'לכל היותר הרפתקן היה. אולם ביסודו היה ברוי מנוון'.¹¹⁵ הדיסוננס בין דימויו השלילי של כאמל שאותו כינה גם 'רודף תענוגות ומנצל' לבין העובדה שהרג 'איש גיגול כטרומפלדור', יושב בידי כותב המאמר בדבר בכך שמדובר במקריות בלבד. אסף, כמו סמילנסקי, לא סלח למנהיג ח'אלסה, ולכן ראה במותו מידי בני עמו סיום ראוי למסכת חייו: 'אכן, איש כמוהו היכול הוא למות מות טבעי'.¹¹⁶ התגובות בעיתונות העברית להירצחו של כאמל חוסיין ממחישות את גודל אי האמון ששרר גם בין הערכים שנתפסו או כונו כמתונים, לבין החוגים השונים ביישוב היהודי. נראה כי גם ערכים שהזדהו עם האופוזיציה הפלסטינית לא נתפסו כשותפים אמתיים של הציונות. במקרה של חוסיין העיב הזיכרון ההיסטורי של תל חי על היכולת למחול למנהיג ח'אלסה על אף יחסיו הטובים עם התנועה הציונית, אולם מנהיגים ערביים אחרים שלא היו מעורבים כלל בפעילות אלימה, לא נתפסו אף הם כשותפים של ממש ושילמו מחיר כבד. כאלה היו ראשי משפחת טברי בטבריה ומנהיגי אופוזיציה רבים ביפו ובחיפה.

סיכום

במאמר זה התחקינו אחרי מנהיגותו של אחד האישים הבולטים בצפון הארץ בימי המנדט הבריטי: כאמל חוסיין אליוסף מח'אלסה. הראינו כיצד הצליח האיש שעלה למנהיגות בגיל צעיר, ובעיצומם של ימים סוערים וקשים, לנווט את דרכו בהנהגת כפרו וגדול שבטי עמק החולה. התמונה המיקרו-היסטורית של ההתרחשות באזור הפריפריאלי שעל גבול לבנון וסוריה כפי שעלתה מניתוח המקורות הבריטיים, הערביים והיהודיים, העלתה כי התחוללו בו תהליכים מקבילים למדי לאלה שהתרחשו ברחבי הארץ. חוסיין עלה לעמדת מנהיגות בימים הסוערים של סיום מלחמת העולם הראשונה, וביסס את מעמדו במקביל לתפקיד המכריע של שלטונות המנדט הבריטי ככוח אימפריאלי בקביעת גורל הגליל והארץ כולה. הם עשו זאת על ידי שרטוט הגבול המדיני והפרדתו מלבנון למרות ההתנגדות הנחרצת של התושבים הערכים ויצירת תשתית מדינית וחוקית וסיוע בפיתוח האזור ועידוד המודרניזציה שלו. חוסיין איבד את כוחו, גלה עם שבטו ולבסוף נרצח על רקע מהלכי מקרו סוערים עם הקמת מדינת ישראל ופרוץ המלחמה בין תושבי הארץ היהודים לפלסטינים ולמדינת ערב בין השנים 1947-1949.

התנועה הציונית הצליחה לנצל את התנאים שיצרו הבריטים בעיקר ככל הקשור לרכישת זיכיון החולה ואדמות העמק, להקמת יישובים חדשים ולביסוס אחיזתה בעמק

115 מ"א (מיכאל אסף), 'כאמל אפנדי נרצח', דבר, 2.6.1949.

116 שם. בעיתון חרות נכתבו דברים מפורשים וחריפים יותר. הכותב הגדיר כחרפה את העובדה שלא צמח מקרב היהודים בכלל ותנועת בית"ר בפרט מי שיקום ויתנקש בכאמל כנקמה על פרשת תל חי: א' גיא, 'דבר והיפוכו', חרות, 15.6.1949.

החולה, במיוחד בעשור האחרון למנדט. התנאים שיצר המנדט הבריטי הצטרפו לגורמים פנימיים שלא סייעו לתנועה הלאומית הפלסטינית. זו התקשתה לבסס כוח ויכולת ארגון ולענות על ציפיותיהם של תושבי החולה הערבים. זה היה הרקע לאכזבתו של חוסיין, לאחר למעלה מעשור של פעילות בזרם המרכזי של התנועה הפלסטינית, ולבחירתו, בעיצומו של המרד הערבי, להדק את שיתוף הפעולה עם הבריטים ולשפר את יחסיו עם הציונים, בחירה שהביאה להאשמתו בבגידה בעמו. תוצאות מלחמת 1948 בעמק החולה והרצח של כאמל בשנת 1949, לאחר חודשים ארוכים של ניסיונות לנהל מגעים עם מנהיגים יהודים מקומיים בצפון הארץ לאפשר לו לחזור ולחיות בשותפות ובשלום, חתמו את פרשת חייו באופן טרגי. מנהיג ח'אלסה לא הצליח לסלול לעצמו ולשבטו דרך בטוחה בסבך המתחים הלאומיים. יצר הנקם ואי הנכונות לסלוח אפיינו את שני הצדדים. הערבים חיסלו את כאמל באשמת מגעים עם ישראל, והציונים לא מחלו לו על הרג טרומפלדור.

אם נרחיק את מבטנו מהספר הגלילי לבחינה כוללת של ההתרחשות בארץ בתקופת המנדט, הרי שסיפורו של המנהיג ח'אלסה דומה לסיפורם של לא מעט מנהיגים פלסטינים בארץ באותה עת, במיוחד אלה שהזדהו ופעלו במסגרת האופוזיציה למחנה חוסיני. מנהיגים אלה הכירו במציאות החדשה בארץ והיו מוכנים לשחק במסגרת הכללים החדשים שנקבעו לאחר אשור המנדט וגניזת חלום סוריה רבתי. רובם היו מוכנים לקבל את ההצעות הבריטיות להשתלב במנגנוני המנדט ואף סייעו לשלטונות בכל המישורים, כולל התגייסות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. למרות זאת ייתכן שמנהיגים אלה לא קיבלו תמיכה מספקת מצד השלטונות, בוודאי לא מהתנועה הציונית. עמם ראה בהם מי שאינם מזדהים עם האינטרסים הלאומיים ובמקרים לא מעטים אף את מי שבגדו באינטרסים אלה. הם נדונו לחשדנות ולאמון מוגבל גם מצד בעלי בריתם הבריטים והציונים, שייחסו להם מניע של טובת הנאה אישית ולא התייחסו אליהם כאל שותפים לעיצוב החיים בארץ המשותפת. נראה כי המבט על המיקרו-היסטוריה של עמק החולה בתקופת המנדט מלמד על הצורך במחקר מקיף שיבחן את מעמדה הייחודי של האופוזיציה הפלסטינית תחת השלטון הבריטי ואת מורכבות התמודדותה עם שלושת השחקנים החשובים בארץ.

